

Міністерство внутрішніх справ
Донецький державний університет внутрішніх справ

**Центральноукраїнський вісник
права та публічного управління**

**Central Ukrainian Journal of Law
and Public Management**

Випуск 4 (8)

Issue 4 (8)

Видавничий дім
«Гельветика»
2024

Головний редактор:

Вітвіцький Сергій Сергійович, доктор юридичних наук, професор, заслужений юрист України, ректор, Донецький державний університет внутрішніх справ, Україна

Заступник головного редактора:

Кузьменко Сергій Георгійович, доктор наук з державного управління, професор, професор кафедри цивільного, трудового права та права соціального забезпечення факультету № 4, Донецький державний університет внутрішніх справ, Україна

Відповідальний секретар:

Буга Ганна Сергіївна, доктор юридичних наук, доцент, начальник відділу організації наукової роботи, Донецький державний університет внутрішніх справ, Україна

Члени редакційної колегії:

Баштанник Віталій Володимирович, доктор наук з державного управління, професор, професор кафедри державного управління і місцевого самоврядування, Національний технічний університет «Дніпровська політехніка», Україна

Булгакова Олена Валеріївна, кандидат економічних наук, доцент, доцент кафедри державно-правових дисциплін та публічного управління факультету № 4, Донецький державний університет внутрішніх справ, Україна

Веселов Микола Юрійович, доктор юридичних наук, професор, професор кафедри державно-правових дисциплін та безпеки життєдіяльності факультету № 2, Криворізький навчально-науковий інститут Донецького державного університету внутрішніх справ, Україна

Антоніна Дякона, доктор економічних наук, професор, проректор з інновацій та розвитку, начальник відділу маркетингу, Університет прикладних наук ISMA, Рига, Латвія

Колеснік Тетяна Володимирівна, доктор юридичних наук, професор, завідувач кафедри цивільного, трудового права та права соціального забезпечення дисциплін факультету № 4, Донецький державний університет внутрішніх справ, Україна

Кононенко Тетяна Володимирівна, доктор філософських наук, професор, професор кафедри соціально-гуманітарних дисциплін факультету № 1, Донецький державний університет, Україна

Копотун Ігор Миколайович, доктор юридичних наук, професор, головний науковий співробітник науково-дослідної лабораторії з проблем запобігання кримінальним правопорушенням факультету № 3, Донецький державний університет внутрішніх справ, Україна

Липовська Наталія Анатоліївна, доктор наук з державного управління, професор, професор кафедри державного управління і місцевого самоврядування, Національний технічний університет «Дніпровська політехніка», Україна

Макаренко Олександр Юрійович, доктор юридичних наук, професор, професор кафедри державно-правових дисциплін та безпеки життєдіяльності факультету № 2, Криворізький навчально-науковий інститут Донецького державного університету внутрішніх справ, Україна

Мінченко Дар'я Анатоліївна, кандидат юридичних наук, магістр Лондонського університету Queen Mary, адвокат, начальник відділу міжнародних зв'язків, доцент кафедри цивільного права, Національний університет «Одеська юридична академія», Україна

Пилипенко Дмитро Олексійович, доктор юридичних наук, доцент, завідувач кафедри кримінально-правових дисциплін факультету № 2, Криворізький навчально-науковий інститут Донецького державного університету внутрішніх справ, Україна

Хожило Ірина Іванівна, доктор наук з державного управління, професор, професор кафедри державного управління і місцевого самоврядування, Національний технічний університет «Дніпровська політехніка», Україна

Рекомендовано до друку рішенням Вченої ради
Донецького державного університету внутрішніх справ
Протокол № 5 від 24.12.2024

Журнал засновано у 2022 році. Науковий журнал «Центральноукраїнський вісник права та публічного управління» зареєстровано в Національній раді України з питань телебачення і радіомовлення (Рішення № 1415 від 16.11.2023 р. Ідентифікатор медіа R 30-1958).
Періодичність: 4 рази на рік.

Офіційний сайт видання: cuj.dnuvs.ukr.education

Відповідно до Наказу Міністерства освіти і науки України від 27 квітня 2023 року № 491 (додаток 3) науковий журнал «Центральноукраїнський вісник права та публічного управління» включено до Переліку наукових фахових видань України (категорія «Б») зі спеціальностей 081 – Право, 281 – Публічне управління та адміністрування. Журнал включено до міжнародної наукометричної бази Index Copernicus International (Республіка Польща)

Статті у виданні перевірені на наявність плагіату за допомогою програмного забезпечення
StrikePlagiarism.com від польської компанії Plagiat.pl.

ISSN 2786-8249 (Print)
ISSN 2786-8257 (Online)

© Оформлення «Видавничий дім «Гельветика», 2024
© Донецький державний університет внутрішніх справ, 2024

ЗМІСТ

Буга Володимир Васильович, Кузьменко Сергій Георгійович, Назимко Олена Вікторівна ДОСВІД ЗАПОБІГАННЯ ПРАВОПОРУШЕННЯМ У СФЕРІ БУДІВНИЦТВА У ЄВРОПЕЙСЬКИХ КРАЇНАХ.....	5
Гончарук Владислав Леонідович ЕКОНОМІКО-ПРАВОВІ ТА СОЦІАЛЬНО-ПРАВОВІ МЕХАНІЗМИ ДЕТІНІЗАЦІЇ ЕКОНОМІКИ: МОЖЛИВОСТІ ТА ОБМЕЖЕННЯ.....	12
Клемпарський Микола Миколайович, Павліченко Володимир Миколайович ПРОБЛЕМНІ ПИТАННЯ ВРЕГУЛЮВАННЯ КОЛЕКТИВНИХ ТРУДОВИХ СПОРІВ ТРУДОВИМ АРБИТРАЖЕМ.....	23
Колеснік Тетяна Володимирівна ЕЙДЖИЗМ У ТРУДОВИХ ПРАВОВІДНОСИНАХ: ПРОБЛЕМНІ АСПЕКТИ.....	30
Лашутін Сергій Олександрович ЄДНІСТЬ ТА ДИФЕРЕНЦІАЦІЯ ПРАВОВОГО РЕГУЛЮВАННЯ ТРУДОВИХ ВІДНОСИН ПРАЦІВНИКІВ ПРОКУРАТУРИ НА ЕТАПІ ЇХ ВИНИКНЕННЯ.....	38
Лисий Вадим Вікторович, Іваній Олена Миколаївна ТЕОРЕТИКО-МЕТОДОЛОГІЧНІ ПІДСТАВИ ДОСЛІДЖЕННЯ МЕДІАЦІЇ В ПУБЛІЧНОМУ УПРАВЛІННІ.....	44
Мамедова Ельміра Алгаламівна, Войтушенко Ігор Олегович НОВИЙ РУБІЖ ПОЛІЦЕЙСЬКОЇ ДІЯЛЬНОСТІ. ЗАСАДИ ВИКОРИСТАННЯ ШТУЧНОГО ІНТЕЛЕКТУ НАЦІОНАЛЬНОЇ ПОЛІЦІЇ УКРАЇНИ. МІЖНАРОДНИЙ ДОСВІД.....	51
Панченко Анна Олександрівна НЕДЕРЖАВНІ СОЦІАЛЬНІ ПОСЛУГИ В УКРАЇНІ: ВПЛИВ ЦИФРОВИХ ТРАНСФОРМАЦІЙ, ПРОБЛЕМИ ТА ПЕРСПЕКТИВИ.....	57
Пономарьова Тетяна Ігорівна ОБМЕЖУВАЛЬНІ ЗАХОДИ ТА ОБМЕЖУВАЛЬНІ ПРИПИСИ У СИСТЕМІ СПЕЦІАЛЬНИХ ЗАХОДІВ ІНДИВІДУАЛЬНО-ПРОФІЛАКТИЧНОГО ЗАПОБІГАННЯ ДОМАШНЬОМУ НАСИЛЬСТВУ.....	63
Проць Олександра Євстахіївна, Стефанишин Ярина Іванівна ОСНОВНІ ТЕНДЕНЦІЇ РОЗВИТКУ ТА ДІЯЛЬНОСТІ ОРГАНІЗАЦІЙ ГРОМАДЯНСЬКОГО СУСПІЛЬСТВА У ПЕРІОД ВОЄННОГО СТАНУ В УКРАЇНІ.....	73
Саранов Сергій Вікторович ХАРАКТЕРИСТИКА ДЕРЖАВНО-ПРАВОВИХ ПОКАЗНИКІВ ЕПОХИ ВІДРОДЖЕННЯ ТА РЕФОРМАЦІЇ В НАУКОВІЙ СПАДЩИНІ ЯКОБА БУРКХАРДТА (1818–1897 РР.) ТА МАКСА ВЕБЕРА (1864–1920 РР.).....	80

CONTENTS

Buha V. V., Kuzmenko S. H., Nazymko O. V. EXPERIENCE IN PREVENTING OFFENSES IN THE SPHERE OF CONSTRUCTION IN THE COUNTRIES OF THE EUROPEAN UNION.....	5
Honcharuk V. L. ECONOMIC-LEGAL AND SOCIAL-LEGAL MECHANISMS OF DETINIZATION THE ECONOMY: OPPORTUNITIES AND LIMITATIONS.....	12
Klemparskyi M. M., Pavlichenko V. M. PROBLEM ISSUES OF SETTLEMENT OF COLLECTIVE LABOR DISPUTES BY LABOR ARBITRATION.....	23
Koliesnik T. V. AGEISM IN LABOR RELATIONS: PROBLEMATIC ASPECTS.....	30
Lashutin S. O. UNITY AND DIFFERENTIATION OF LEGAL REGULATION OF LABOR RELATIONS OF PROSECUTORS AT THE STAGE OF THEIR EMERGENCE.....	38
Lysyi V. V., Ivanii O. M. THEORETICAL AND METHODOLOGICAL FOUNDATIONS OF THE RESEARCH OF MEDIATION IN PUBLIC ADMINISTRATION.....	44
Mamedova E. A., Voytushenko I. O. A NEW FRONTIER OF POLICE ACTIVITY. PRINCIPLES OF USE OF ARTIFICIAL INTELLIGENCE BY THE NATIONAL POLICE OF UKRAINE. INTERNATIONAL EXPERIENCE.....	51
Panchenko A. O. NON-STATE SOCIAL SERVICES IN UKRAINE: IMPACT OF DIGITAL TRANSFORMATIONS, PROBLEMS AND PROSPECTS.....	57
Ponomarova T. I. RESTRICTIVE MEASURES AND RESTRICTIVE ORDERS IN THE SYSTEM OF SPECIAL MEASURES FOR INDIVIDUAL PREVENTIVE PREVENTION OF DOMESTIC VIOLENCE.....	63
Prots O. Ye., Stefanyshyn Ya. I. THE MAIN TRENDS IN THE DEVELOPMENT AND ACTIVITY OF CIVIL SOCIETY ORGANIZATIONS DURING THE PERIOD OF MARTIAL LAW IN UKRAINE.....	73
Saranov S. V. CHARACTERISTICS OF STATE AND LEGAL INDICATORS OF THE RENAISSANCE AND REFORMATION ERA IN THE SCIENTIFIC HERITAGE OF JACOB BURKHARDT (1818–1897) AND MAX WEBER (1864–1920).....	80

УДК 342.951:[351.824.1:69](477)(043.5)
DOI 10.32782/cuj-2024-4-1

Буга Володимир Васильович

доктор юридичних наук, доцент,
професор кафедри адміністративно-правових дисциплін
Донецького державного університету внутрішніх справ
ORCID: 0000-0002-0655-5256

Кузьменко Сергій Георгійович

доктор наук з державного управління, кандидат юридичних наук,
професор, професор кафедри цивільного, трудового права та права
соціального забезпечення
Донецького державного університету внутрішніх справ
ORCID: 0000-0002-5325-9433

Назимко Олена Вікторівна

кандидат юридичних наук, доцент,
доцент кафедри цивільно-господарських та гуманітарних дисциплін
Донецького державного університету внутрішніх справ
ORCID: 0000-0001-5418-7438

ДОСВІД ЗАПОБІГАННЯ ПРАВОПОРУШЕННЯМ У СФЕРІ БУДІВНИЦТВА У ЄВРОПЕЙСЬКИХ КРАЇНАХ

Статтю присвячено вивченню досвіду запобігання правопорушень у сфері будівництва у країнах Європейського союзу. Визначено, що системний аналіз теоретичних напрацювань свідчить про те, що важливість вивчення досвіду зарубіжних країн зумовлена не лише подібністю соціально-економічної, географічної, релігійної, демографічної та культурологічної обстановки, а й детермінованістю однаковими соціально-економічними чинниками і схожими недоліками в організації та запобігання правопорушенням. Встановлено, що запобігання правопорушенням у сфері будівництва в зазначених країнах, як і в Україні, здійснюється в межах різних галузей права. Однак, у адміністративно-правовій площині забезпечується шляхом застосування до суб'єкта вчинення каральних і (або) альтернативних їм інших, некаральних заходів впливу. Особливістю каральних заходів більшості європейських країн є великі розміри штрафних санкцій, порівняно з Україною, за порушення норм, стандартів та правил будівельного законодавства. На основі вивченого зарубіжного досвіду стало очевидно, що подальше зниження показників вчинених правопорушень в сфері будівництва неможливе без проведення комплексу запобіжних заходів, основою яких повинен бути аналіз факторів, що зумовлюють вчинення таких правопорушень. Досвід багатьох країн, а саме Іспанії, Німеччини, зумовив зосередження уваги на значному оновленні та розвитку вітчизняних кадрових ресурсів

в умовах реформування окреслених вище суб'єктів запобігання злочинності у будівельній сфері. У зв'язку з цим встановлено, що стаж інспекторів та ревізорів за такою сферою запобігання здебільшого не перевищує десяти років, що засвідчило недосвідченість працівників та потребу постійного посиленого контролю за їх діяльністю з наданням практичної допомоги, роз'яснень.

Ключові слова: зарубіжний досвід, правопорушення, будівництво, Європейський союз.

Buha V. V., Kuzmenko S. H., Nazymko O. V. Experience in preventing offenses in the sphere of construction in the countries of the European Union

the article is devoted to the study of the experience of preventing offenses in the field of construction in the countries of the European Union. It is determined that the system analysis of theoretical developments indicates that the importance of studying the experience of foreign countries is due not only to the similarity of the socio-economic, geographical, religious, demographic and cultural situation, but also to the determination of the same socio-economic factors and similar shortcomings in the organization and prevention. It is established that the prevention of offenses in the field of construction in the specified countries, as well as in Ukraine, is carried out within the framework of different branches of law. However, in the administrative and legal plane, it is ensured by applying punitive and (or) alternative, non-punishable measures of influence to the subject of the commission. A feature of punitive measures in most European countries is the large amounts of fines compared to Ukraine for violation of norms, standards and rules of construction legislation. Based on the studied foreign experience, it became obvious that further reduction of the indicators of committed offenses in the construction sphere is impossible without carrying out a set of measures, the basis of which should be an analysis of the factors that determine the commission of such offenses. The experience of a number of foreign countries (Spain, Germany) determined the need to pay attention to a significant renewal and training of domestic human resources in the context of reforming the above-mentioned entities preventing offenses in the construction sphere. In this regard, it was established that the experience of inspectors and auditors in such an area of prevention generally does not exceed ten years, which testified to the inexperience of workers and the need for constant enhanced control over their activities with the provision of practical assistance, explanations.

Key words: foreign experience, offense, construction, European Union.

Вступ. Галузь міжнародного публічного права, що стосується регулювання будівельної діяльності, представлена законами універсального та регіонального характеру, в тому числі законами міжнародних організацій. Універсальність таких правових норм виражається переважно в міжнародних конвенціях та рекомендаціях, що стосуються питання безпеки будівництва як процесу зведення будівлі та її подальшої безпечної експлуатації. У цьому контексті в першу чергу слід згадати конвенції та рекомендації Організації Об'єднаних Націй (ООН) та Міжнародної організації праці (МОП).

Метою статті є дослідження досвіду запобігання правопорушенням у сфері будівництва у Європейських країнах.

Матеріали та методи. Досвід запобігання правопорушенням у сфері будівництва у Європейських країнах досліджувався у роботах Дмитренко В., Дубінін Д., Євтушенко В., Кусп'як Г., Околович М., Олюха В., Сурганова А., та інших вчених.

Результати. Галузева стандартизація задає тон міжнародно-правовій діяльності між-

народних урядових і неурядових організацій та є основою для формування принципів правового регулювання будівельної галузі в розвинених країнах. Системний аналіз теоретичних напрацювань показує, що важливість вивчення досвіду інших країн зумовлена не лише схожими соціально-економічними, географічними, релігійними, демографічними та культурними ситуаціями, а й детермінованістю одних і тих самих соціально-економічних чинників та схожими недоліками в організації та запобіганні злочинності.

Загалом у європейських країнах структура державного механізму нормативно-правового регулювання суспільних відносин у сфері будівництва містить три основні компоненти, а саме: нормативна база будівельної галузі; система нагляду та контролю виконання будівельного законодавства; система оцінювання відповідності об'єктів і суб'єктів регулювання вимогам будівельного законодавства.

У будівельному законодавстві можна виділити низку елементів, серед яких – адміністративні, правові й технічні, які допомагають

класифікувати нормативні документи відповідно до їх призначення у сфері регулювання.

Адміністративний елемент будівельного законодавства визначає порядок і процедури діяльності органів будівельного нагляду та контролю, а також відповідальність за порушення встановлених вимог. Правовим же складником зумовлюються основні принципи системи регулювання будівельної галузі та правила поведінки її суб'єктів. Технічний елемент законодавства включає загальні технічні норми безпеки для будівель і споруд, їх складників, а також будівельної продукції.

Загалом система оцінювання відповідності в будівельній галузі більшості розвинених країн характеризується наявністю в ній таких складників: 1) ліцензування/реєстрації фахівців будівельної галузі; 2) акредитації програм професійної освіти; 3) акредитації підприємств та організацій у сфері безперервного навчання й підвищення кваліфікації фахівців будівельної галузі; 4) акредитації органів будівельного нагляду й контролю; 5) сертифікації спеціалістів у сфері будівельного нагляду й контролю; 6) акредитації метрологічних і випробувальних лабораторій; 7) сертифікації підрядників для встановлення та налагодження систем і складників об'єктів будівництва відповідно до систем сертифікації виробників будматеріалів, виробів, обладнання, приладів та апаратури; 8) сертифікації продукції та послуг, яких потребує будівельна галузь.

Зазначимо, що у травні 1985 р. Рада ЄС прийняла Резолюцію №85/C136/01 про «Новий підхід» до технічної гармонізації та стандартів, забезпечивши нову основу для гармонізації національних нормативів для промислової продукції. Новий підхід було розроблено з метою полегшити завоювання внутрішнього ринку та розробити гнучке й технічно-нейтральне законодавство, зробивши перехід від деталізованих технічних вимог до конкретної продукції, визначення основних вимог для типів продукції, таким чином сприяючи інноваціям та встановленню конкуренції [1, с. 142–151].

Згодом зазначене рішення втратило свою чинність і було замінено на Рішення (ЄС)

№768/2008/ЄС від 09 липня 2008 р. про встановлення загальних правил торгівлі товарами. Відповідно до нього глобальний підхід продовжує забезпечувати гнучкість оцінки відповідності протягом усього виробничого процесу для того, щоб пристосуватися до вимог кожної окремої операції. Використовується модульна система, за якої процес оцінки відповідності складається з декількох операцій (модулів) [2]. Ці модулі розрізняються між собою за змістом залежно від стадії розробки продукції (розрахунок, створення прототипу), методу оцінки (контроль, документації, гарантія якості) і особи, яка проводить цю оцінку (виробник або третя сторона) [98, с. 47].

Наприклад, будівельне право *Іспанії* є складовою як адміністративного, так і цивільного права, включає в себе сукупність питань, пов'язаних із процесом будівництва та самі будівельні правила, що регулюють форми цього процесу і розв'язання адміністративних процедур у сфері будівництва.

Безпосередньо адміністративно-правова складова будівельного права *Іспанії* визначається адміністративно-правовими нормами, що визначають правила експлуатування та якість будівельних матеріалів об'єкта будівництва, вимоги щодо дизайну вікон, дверей, несучих стін і перекриття, зовнішньої естетичної форми будівель, присутні кошторисні обмеження щодо фінансування будівництва, які обмежують марнотратство будівництва комунальних будівель. Однак у законодавстві *Іспанії*, як і в більшості інших країн Європи, порушення в галузі будівництва вважаються кримінальними проступками і передбачають кримінальну відповідальність.

Адміністративно-правове регулювання будівництва в *Польщі* характеризується тим, що вагомою його складовою є норми адміністративного права, зовнішнім виразом яких є більшість положень Закону «Про будівництво». Безпосередньо контроль у галузі будівництва здійснюють Інспекторати Будівельного Нагляду, підпорядковані Міністерству інфраструктури та будівництва, до завдань яких входить, зокрема, контроль за дотриманням законодавства, в тому числі при здійсненні приватного житлового будівництва.

Серед заходів адміністративного примусу при виявленні містобудівних порушеннях посадові особи інспекторату застосовують припис про усунення порушень, штраф та рішення про знесення самочинного будівництва. Втручання інспекторів будівельного нагляду у процес будівництва відбувається виключно для захисту суспільних інтересів. Крім того, ці органи влади здійснюють реагування у разі зміни способу використання будівлі або її частини без необхідного дозволу чи повідомлення [3].

Розглядаючи польське законодавство у сфері будівництва, слід звернути увагу на Закон про внесення змін до Закону про будівництво та інших законів (13 лютого 2020 року), який був підписаний Президентом 3 березня 2020 року. Законодавець пояснює, що необхідність внесення змін до Закону про будівництво виникла, головним чином, з метою прискорення та спрощення інвестиційного та будівельного процесу, а також підвищення стабільності прийняття рішень у процесі будівництва [3; 4].

Зміни 2020 року запровадили новий каталог об'єктів, які не потребують згоди органів будівельного нагляду та контролю, тобто дозволу на будівництво та повідомлення, перед початком будівництва. Ще одним нововведенням є положення про те, що невеликі будівлі, незалежно від їхнього розташування, не потребують дозволу на будівництво або повідомлення. Раніше інженерні комунікації, розташовані в громадських місцях, повинні були бути зареєстровані. Водовідвідні труби діаметром 100 см або з максимальним діагональним перерізом 100 см не потребують повідомлення або дозволу на будівництво. Мета цієї поправки – розвіяти інтерпретаційні сумніви, які виникали у випадку водопропускних труб з поперечним перерізом, відмінним від круглого. Крім того, системи водовідведення, які є простими за конструкцією, звільняються від отримання дозволів та повідомлень [3; 4]. Крім того, відповідно до Закону, важливою зміною в будівельному процесі 2020 року є поділ будівельних проєктів на три частини. Ці законодавчі процедури покликані зменшити навантаження на органи

місцевого самоврядування та прискорити підготовку проєктної документації в обсязі, необхідному для отримання дозволу на будівництво. З метою уточнення обов'язків проєктувальника та органу управління будівельні проєкти наразі поділяються на: плани забудови території або ділянки, проєкт будівництва та технічний проєкт [3; 4].

Слід зазначити, що в Польщі, як і в Україні, існує багато будівель, які були самовільно збудовані багато років тому і про які органи будівельного нагляду не знають (а отже, не можуть вжити заходів, передбачених Будівельним кодексом). Власники зазвичай не охоче легалізують самобудови через побоювання високих витрат на легалізацію та через страх отримати наказ про їх знесення від органів будівельного нагляду, головним чином через те, що вони не відповідають місцевому плану забудови. Поправки до Закону про будівництво спростили легалізацію таких об'єктів [4]. Основною вимогою для легалізації є те, щодо повідомлення про завершення робіт має бути додана заява про право використання об'єкта для будівельних цілей, заява про дату завершення робіт, інвентаризаційний опис та технічний огляд. У випадку цієї процедури роль органу будівельного нагляду обмежується перевіркою повноти доданих документів, включаючи умови щодо нерозпочатої процедури будівництва відповідного об'єкта та технічної експертизи, яка безпосередньо показує, чи є об'єкт придатним для використання зокрема, чи становить він загрозу життю або здоров'ю людей. Органи влади також перевірятимуть, чи існують обґрунтовані сумніви щодо умов, пов'язаних з датою завершення будівництва (чи минуло щонайменше 20 років з моменту завершення будівництва). Слід підкреслити, що нова процедура застосовується не лише до об'єктів самочинного будівництва, завершених до 1995 року, але й до будівель, зведених після 1994 року без згоди органів державного архітектурно-будівельного контролю [3; 4].

Водночас будівельне законодавство Німеччини відрізняється високим ступенем деталізації. На федеральному рівні застосовується єдиний для всієї країни Федеральний буді-

вельний кодекс, що охоплює такі аспекти будівельної діяльності, як землекористування та право власності. На регіональному рівні застосовуються будівельні норми суб'єктів федерації, що базуються на модельних нормах [5, с. 40; 6, с. 47].

Відповідно до Будівельного Кодексу Німеччини (BauGB) проекти планів використання та забудови території обов'язково виносяться на громадське обговорення, під час якого мешканці протягом місяця мають право подати свої зауваження і пропозиції. На підставі публічної думки виконавчий орган муніципалітету зобов'язаний підготувати підсумковий звіт, який передає представницькому органу громади для подальшого затвердження. Резолюції громадських обговорень є підставою для обов'язкового внесення змін у проекти планів забудови [3, с. 172].

Будівельне законодавство *Великої Британії* складається з двох компонентів: статутного нормативно-правового акта, виданого законодавчим органом влади, та статутного регламенту, створеного виконавчим органом влади. Приклад першого компоненту – це закони про будівництво, що мають назву Будівельний акт. У межах території кожного суб'єкта діє свій (наприклад, Building Act у Шотландії). Другий компонент – Будівельний регламент, що є законодавчим актом уповноваженого органу виконавчої влади, в якому викладені будівельні норми та правила. В Англії та Уельсі такими документами є Building Regulations від 2000 року [6, с. 47–48; 7, с. 337]. Регламентуючу роль у будівництві виконує система практичних кодексів, розроблювальних Британським інститутом стандартів [8].

Конкретизація положень законодавства здійснюється на рівні місцевого нормотворення. Так, у Вестмінстері діє місцевий Кодекс будівельної практики (Code of Construction Practice – Westminster City Council), розроблений самоврядним органом одного із районів Лондона для моніторингу, контролю, управління та забезпечення нормативних приписів для інфраструктурних проектів. Цей Кодекс встановлює обов'язкові для розробника та підрядника стандарти та процедури, в тому числі режим будівельних робіт, що спричи-

няють незручності мешканцям близько розміщених будинків, а також мінімальні стандарти і порядок управління для зменшення шкідливого впливу проєктів будівництва. Акт охоплює регулювання кваліфікаційних вимог до працівників у будівництві. Зобов'язує підрядника разом з субпідрядником працевлаштувати не менше 10% місцевого населення від персоналу, залученого до будівництва. Окрема увага приділяється розміру плати за додаткові адміністративні послуги, наприклад, консультування на предмет відповідності екологічному законодавству, розгляд скарг, зміна руху транспорту.

Слід додати, що ревізія господарської діяльності у Великій Британії має давні історичні корені. Ще у 1866 році, було створено відомство Генерального контролера і ревізора. Згодом, у 1983 році на базі зазначеної вище служби було створено нині діюче Національне контрольно-ревізійне управління [9, с. 104], до основних завдань якого належить: здійснення і покращання процесу фінансового контролю у міністерствах, відомствах та інших державних органах; сприяння ефективності використання фінансових та інших матеріальних ресурсів, що витрачаються безпосередньо за рішенням парламенту; підвищення техніки та якості перевірок і ревізій, які проводяться в державному секторі; надання парламенту підтвердження того, що державні фінанси й інші ресурси, витрачені на цілі, що ним встановлені.

Водночас у 1998 році розпочалася масштабна реформа органів управління фінансовим ринком. Зміст реформи – створення єдиного органу – Управління фінансового регулювання і нагляду (Financial Services Authority, FSA), відповідального за регулювання і нагляд за діяльністю всіх інвестиційних компаній, які здійснюють свою діяльність на території Великої Британії [10]. Так, з-поміж іншого на FSA покладено:

- ліцензування і здійснення пруденційного нагляду за страховими й інвестиційними компаніями, будівельними товариствами, кредитними спілками;
- нагляд за фінансовими ринками;
- консультування у даних сферах.

Надалі упродовж 2001–2005 років FSA були передані функції таких організацій:

- 1) Ради по цінних паперах та інвестиціях (Securities and Investment Board, SIB);
- 2) Організації по регулюванню керуєчими інвестиціями (Investment Management Regulatory Organization, IMRO);
- 3) Управління по приватних інвестиціях (Personal Investment Authority, PIA);
- 4) Комісії по будівельних товариствах (Building Societies Commission) [11; 12].

Нині FSA наділене досить широкими можливостями здійснення регулювання у своїй сфері діяльності. Воно має право деталізувати нормативно закріплені загальні норми здійснення нагляду, ухвалювати різного роду керівні вказівки установам, тлумачити законодавство, проводити в життя норми права. Такий режим дозволяє FSA приймати більш виважені рішення, бути гнучким і чутливим до змін у будівельній, інвестиційній та інших пов'язаних сферах.

Висновки. Таким чином, з огляду на процеси глобалізації в межах світового економічного простору проаналізовані особливості зарубіжного контролю та нагляду у сфері будівництва, позаяк такий контроль організований по-різному. Спільним є те, що в більшості західноєвропейських країн постійно здійснюють підвищення кваліфікації працівників контрольно-ревізійних та інших наглядових органів, розробляють і втілюють у життя нові методики здійснення адміністративного провадження, вивчають нові способи вчинення правопорушень, аналізують та узагальнюють провадження, а результати таких

узагальнень доводять до відома практичних працівників. Крім цього, значну увагу приділяють виявленню причин та умов, які сприяють учиненню правопорушень (зокрема, у Бельгії, Франції, Данії функціонують окремі підрозділи, основним завданням яких є виявлення причин та умов, які сприяли вчиненню правопорушень, у тому числі у сфері будівництва).

В Україні реформи правоохоронних та інших адміністративних і контролюючих органів призвели до значного оновлення людських ресурсів. Більшість поліцейських, інспекторів та аудиторів у будівельному секторі мають досвід роботи менше п'яти-десяти років. Тому менш досвідчені працівники потребують постійного, інтенсивного нагляду та уваги, практичної підтримки та належного інструктажу. Необхідно відновити досить ефективну систему наставництва та вирішити проблеми адаптації та набуття професійних навичок молодими фахівцями.

При подальшому оновленні вітчизняного законодавства та реформуванні правоохоронної системи доцільно виважено поєднувати перевірені практикою і достатньо ефективні вітчизняні надбання зі стандартами, закріпленими у правових системах зарубіжних країн, позаяк повністю перенести досвід організації і діяльності контрольних служб зарубіжних країн в українське законодавство неможливо, але знання шляху, яким іде розвиток контролю та нагляду у сфері будівництва в цих країнах, вивчення їх досягнень і помилок допомагає нам на шляху до створення зразкової системи правоохоронних та контрольно-ревізійних суб'єктів.

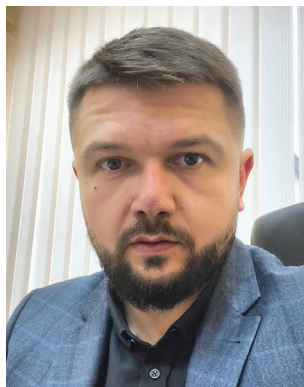
Література

1. Євтушенко В. Європейський підхід до нормування та стандартизації у будівництві. *Публічне право*. 2013. № 1. С. 142–151.
2. Дмитренко В. І. Міжнародний та вітчизняний досвід нормативно-правового забезпечення діяльності підприємств будівельної галузі. *Ефективна економіка*. 2018. № 11. URL: <http://www.economy.nauka.com.ua/?op=1&z=8170>.
3. Околович М. Є. Адміністративно-правове регулювання містобудівної діяльності органами місцевого самоврядування: дис. ... канд. юрид. наук : 12.00.07. Одеса, 2018. 258 с.
4. Nowelizacja prawa budowlanego w 2020 r. URL: <https://murator-dom.pl/prawo/formalnosci-budowlanej-nowelizacja-prawobudowlanego-2020-podpisana-przez-prezydenta-aa-zK3Q-kLbD-cFo1.html>.
5. Дубінін Д. В., Сурганова А. І. Гармонізація національного будівельного законодавства з європейськими нормами досвід Німеччини. *Сучасні проблеми технічного регулювання у будівництві*: зб. наук. праць. Київ: КНУБА, 2015. Вип. 1. С. 38–42.

6. Куспьяк Г. Зарубіжний досвід застосування механізмів управління в капітальному будівництві. *Теоретичні та прикладні питання державотворення*. 2019. Вип. 25. С. 42–51.
7. Олюха В. Г. Господарсько-правові засоби оптимізації капітального будівництва у сучасній Україні: дис. ... д-ра юрид. наук : 12.00.04. Одеса, 2015. 473 с.
8. Непомнящий О. М., Митропан Т. К. Зарубіжний досвід управління ризиками в системі закупівель товарів, робіт та послуг у сфері будівництва. *Аспекти публічного управління*. 2018. Т. 6. № 1–2. С. 37–41. URL: http://nbuv.gov.ua/UJRN/aplup_2018_6_1-2_7.
9. Ткаченко С. М. Правовий статус вищих органів фінансового контролю Великобританії, Франції, Німеччини, Польщі. *Держава і право*. 2018. № 2. С. 103–111.
10. Тригуб О. Розвиток фінансового сектору Великої Британії в умовах Brexit: початок нової епохи. *Експертна платформа*. 2020. URL: https://expla.bank.gov.ua/expla/news_0140.html.
11. Financial Stability Board. *Global systemically important financial institutions*. 2019. URL: <https://www.fsb.org/2019/11/2019-list-of-global-systemically-important-banks-g-sibs/>.
12. Руденко Ю. М., Токар В. В. Фінансові системи зарубіжних країн : навч посіб. Київ : КНЕУ, 2010. 348 с.

References

1. Ievtushenko, V. (2013). Yevropeyskyi pidkhid do normuvannya ta standartyzatsii u budivnytstvi [The European approach to regulation and standardization in construction]. *Publichne pravo*, 1, 142–151 [in Ukrainian].
2. Dmytrenko, V.I. (2018). Mizhnarodnyi ta vitchyzniani dosvid normatyvno-pravovoho zabezpechennia diialnosti pidpriemstv budivelnoi haluzi [International and domestic experience in regulatory support for the activities of enterprises in the construction industry]. *Efektivna ekonomika*, 11. Retrieved from: <http://www.economy.nayka.com.ua/?op=1&z=8170> [in Ukrainian].
3. Okolovych, M.Ye. (2018). Administratyvno-pravove rehuliuвання mistobudivnoi diialnosti orhanamy mistsevoho samovriaduvannya [Administrative and legal regulation of municipal independence includes municipal self-government]. *Candidate's thesis*. Odessa [in Ukrainian].
4. Nowelizacja prawa budowlanego w 2020 r. Retrieved from: <https://murator-dom.pl/prawo/formalnosc-budowlane/novelizacja-prawobudowlanego-2020-podpisana-przez-prezydenta-aa-zK3Q-kLbD-cFo1.html> [in Polish].
5. Dubinin, D.V., & Surhanova, A.I. (2015). Harmonizatsiia natsionalnoho budivelnoho zakonodavstva z yevropeyskymy normamy dosvid Nimechchyny [Harmonization of national building legislation with European standards: German experience]. *Suchasni problemy tekhnichnoho rehuliuвання u budivnytstvi: zb. nauk. prats*. Kyiv: KNUBA, 1, 38–42 [in Ukrainian].
6. Kuspliak, H. (2019). Zarubizhnyi dosvid zastosuvannya mekhanizmiv upravlinnia v kapitalnomu budivnytstvi [Foreign evidence of the stagnation of control mechanisms in capital life]. *Teoretychni ta prykladni pytannia derzhavotvorennia*, 25, 42–51 [in Ukrainian].
7. Oliukha, V.H. (2015). Hospodarsko-pravovi zasoby optymizatsii kapitalnoho budivnytstva u suchasni Ukraini [Government-legal methods of optimization capital everyday life in modern Ukraine]. *Doctor's thesis*. Odessa [in Ukrainian].
8. Nepomniashchyi, O.M., & Mytropan, T.K. (2018). Zarubizhnyi dosvid upravlinnia ryzykamy v systemi zakupivel tovariv, robit ta posluh u sferi budivnytstva [Foreign evidence of risk management in the system of purchasing goods, work and services in the everyday life sector]. *Aspekty publichnoho upravlinnia*, Vol 6, № 1–2, 37–41. Retrieved from: http://nbuv.gov.ua/UJRN/aplup_2018_6_1-2_7 [in Ukrainian].
9. Tkachenko, S.M. (2018). Pravovyi status vyshchikh orhaniv finansovoho kontroliia Velykobrytanii, Frantsii, Nimechchyny, Polshchi [Legal status of the major financial control bodies of Great Britain, France, Germany, Poland]. *Derzhava i pravo*, 2, 103–111 [in Ukrainian].
10. Tryhub, O. (2020). Rozvytok finansovoho sektoru Velykoi Brytanii v umovakh Brexit: pochatok novoi epokhy [The development of the financial sector of Great Britain in the minds of Brexit: the beginning of a new era]. *Ekspertna platforma*. Retrieved from: https://expla.bank.gov.ua/expla/news_0140.html [in Ukrainian].
11. Financial Stability Board (2019). *Global systemically important financial institutions*. Retrieved from: <https://www.fsb.org/2019/11/2019-list-of-global-systemically-important-banks-g-sibs/> [in English].
12. Rudenko, Yu.M., & Tokar, V.V. (2010). *Finansovi systemy zarubizhnykh krain [Financial systems of foreign countries]* : navch posib. Kyiv : KNEU [in Ukrainian].

УДК 343.9:336.227.4:330.341.1

DOI 10.32782/cuj-2024-4-2

Гончарук Владислав Леонідович

доктор філософії в галузі права,
доцент кафедри національної безпеки та кафедри управління
фінансово-економічною безпекою
Інституту безпеки
Приватного акціонерного товариства «Вищий навчальний заклад
«Міжрегіональна Академія управління персоналом»;
адвокат
ORCID: 0000-0002-9627-9530

ЕКОНОМІКО-ПРАВОВІ ТА СОЦІАЛЬНО-ПРАВОВІ МЕХАНІЗМИ ДЕТІНІЗАЦІЇ ЕКОНОМІКИ: МОЖЛИВОСТІ ТА ОБМЕЖЕННЯ

Тіньова економіка є багатогранним явищем, яке значною мірою впливає на економічну стабільність, державні фінанси та рівень соціальної справедливості. У статті здійснено аналіз ключових чинників, що формують тіньовий сектор в Україні, зокрема впливу економічних криз, війни, цифровізації, інституційної ефективності та соціальних аспектів. На основі досліджень, отриманих з використанням надійних джерел, визначено основні тенденції динаміки тіньової економіки, її регіональні особливості та структурні характеристики.

Особливу увагу приділено аналізу даних про нелегальний ринок тютюнових виробів, які демонструють суттєве скорочення у 2024 році порівняно з попередніми роками. Основними складовими тіньового ринку залишаються підроблена продукція (8,1%), контрабанда (5,1%) та продукція з маркуванням Duty Free (1,4%). Регіональний аналіз свідчить про найбільшу концентрацію нелегальної економічної активності у Дніпропетровській, Харківській, Одеській та Київській областях, що пояснюється географічними та економічними факторами.

Порівняння з міжнародним досвідом, зокрема країн Балтії та МЕНА, дозволило виявити як спільні риси, так і унікальні особливості української тіньової економіки. Війна стала не лише викликом, але й умовою, що сприяла тимчасовому скороченню «тіні» через посилення контролю, зростання зовнішньої фінансової допомоги та зниження купівельної спроможності. Проте, як нам видається, попри позитивні тенденції, довгострокове скорочення тіньового сектору потребує комплексних реформ, зокрема спрощення податкової системи, розширення цифровізації та підвищення довіри до державних інститутів.

У висновках статті наголошується на важливості системного підходу до детінізації економіки, який має включати як державні ініціативи, так і залучення громадськості до легальної економічної діяльності. Запропоновано рекомендації для подальшого зміцнення фінансової стабільності та економічного зростання України, базуючись на аналізі національних і міжнародних практик.

Ключові слова: тіньова економіка, механізми детінізації, підроблена продукція, контрабанда, економічна стабільність, цифровізація, регіональні особливості, інституційна ефективність, міжнародний досвід.

Honcharuk V. L. Economic-legal and social-legal mechanisms of detinization the Economy: opportunities and limitations

The shadow economy is a multifaceted phenomenon that significantly impacts economic stability, public finances, and social justice. This article analyzes the key factors shaping the shadow sector in Ukraine, including economic crises, war, digitalization, institutional efficiency, and social aspects. Based on reliable sources, the study identifies major trends in the dynamics of the shadow economy, its regional characteristics, and structural features.

Particular attention is given to the analysis of data on the illicit tobacco market, which showed a significant reduction in 2024 compared to previous years. The primary components of the shadow market include counterfeit products (8.1%), smuggling (5.1%), and Duty Free-labeled goods (1.4%). Regional analysis highlights the highest concentration of shadow economic activity in the Dnipropetrovsk, Kharkiv, Odesa, and Kyiv regions, influenced by geographic and economic factors.

A comparison with international practices, particularly in the Baltic countries and the MENA region, reveals both commonalities and unique aspects of Ukraine's shadow economy. The war has become not only a challenge

but also a condition that temporarily reduced the shadow sector due to strengthened oversight, increased external financial aid, and reduced consumer purchasing power. However, despite positive trends, long-term reduction of the shadow economy requires comprehensive reforms, including simplifying the tax system, expanding digitalization, and increasing trust in state institutions.

The conclusions emphasize the importance of a systematic approach to economic legalization, which should include both governmental initiatives and public engagement in formal economic activities. Recommendations are provided to strengthen financial stability and promote economic growth in Ukraine based on national and international practices.

Key words: shadow economy, legalization mechanism, counterfeit products, smuggling, economic stability, digitalization, regional features, institutional efficiency, international practices.

Вступ. На сучасному етапі розвитку економічних і правових відносин, особливо у світлі глобалізації й уніфікації міжнародних стандартів, проблема тінізації економіки набуває особливого значення. Тіньова економіка, як складний феномен, що пронизує різні сфери суспільного життя, викликає занепокоєння не лише серед економістів, але й серед правників, соціологів та представників інших гуманітарних наук. На наше міркування, саме міждисциплінарний підхід дозволяє найбільш повно осягнути природу цього явища, виявити його детермінанти та запропонувати ефективні шляхи його мінімізації (хоча і не повного викорінення, що, як видається, наразі залишається утопічною ідеєю).

Гадаємо, що особливу увагу слід приділити економіко-правовим і соціально-правовим механізмам, які, з одного боку, здатні створити стимули для легальної економічної діяльності, а з іншого – забезпечити належний рівень контролю та відповідальності за порушення встановлених норм. У цьому контексті важливим є дослідження можливостей і обмежень таких механізмів, зокрема їхньої адаптації до умов української правової системи, яка знаходиться на шляху трансформації та гармонізації з європейськими стандартами.

На наше переконання, питання детінізації економіки вимагає врахування не лише економічних і правових аспектів, але й глибшого розуміння соціальних чинників. Наприклад, рівень правосвідомості, соціального капіталу, довіри до інститутів держави – усе це визначає ефективність правових механізмів у боротьбі з тіньовими процесами. Очевидно, що розробка таких механізмів має спиратися на системний аналіз, урахування історичних особливостей, а також адаптацію позитив-

ного міжнародного досвіду до українських реалій.

З урахуванням викладеного вище, у цій статті здійснюється спроба висвітлити ключові економіко-правові та соціально-правові підходи до вирішення проблеми детінізації економіки. У роботі інтегруються концепції різних наукових шкіл – від економічного аналізу права до соціологічної юриспруденції – з метою окреслення комплексного бачення ефективної протидії тіньовій економіці.

Таким чином, актуальність дослідження обумовлена не лише прагненням до економічної стабільності та зростання, але й необхідністю забезпечення верховенства права та соціальної справедливості, що є наріжними принципами сучасного демократичного суспільства.

Аналіз досліджень у публікації свідчить, що проблема тіньової економіки є багатогранною і охоплює різні аспекти: економічні, соціальні, інституційні, екологічні та регіональні. Зокрема, вплив податкової політики та інфляції досліджується у роботах [1, с. 305; 2, с. 910; 3, с. 15; 4, с. 513], глобалізація аналізується у контексті її взаємодії з тіньовою економікою [5, с. 168; 6, с. 183], а також з урахуванням інституційної якості [7; 8, с. 665]. Деякі дослідження акцентують увагу на ролі цифровізації податкових систем та інноваційних технологій у подоланні тіньової економіки [9, с. 1010; 10, с. 5032]. Окремі роботи розглядають структурні компоненти тіньової економіки [11, с. 65; 12, с. 25], її динаміку на регіональному рівні [13, с. 318], а також методологічні аспекти вимірювання [14; 15, с. 105]. Вплив нерівності доходів та соціальних факторів висвітлюється у робо-

тах [16, с. 5; 17]. Екологічний контекст взаємодії тіньової економіки з політиками стійкого розвитку розглядається в дослідженнях [18, с. 60–66]. Також аналізується проблема податкового ухилення і його зв'язок із тіньовою економікою [19; 20, с. 105].

Таким чином, проаналізовані дослідження свідчать про складність і багатовимірність явища, що створює передумови для комплексного підходу до аналізу тіньової економіки.

Мета цієї статті полягає у всебічному аналізі економіко-правових та соціально-правових механізмів детінізації економіки в Україні з урахуванням її сучасних соціально-економічних і політичних умов. Зокрема, робота має на меті виявлення ключових детермінант функціонування тіньового сектору, вивчення його регіональних та структурних особливостей, а також оцінку можливостей адаптації ефективних зарубіжних практик до українських реалій.

Матеріали та методи. У цьому дослідженні застосовано комплексний підхід до аналізу тіньової економіки України, який базується на використанні різних джерел даних, методів збору інформації та аналітичних підходів. Основними матеріалами для проведення аналізу стали:

1) *аналітичні дані та статистичні звіти*, а саме було використано дані, представлені у звітах Kantar Ukraine, зокрема дослідження, проведене у липні 2024 року, що охоплює аналіз нелегального ринку тютюнових виробів [21]. Інформація включала оцінку обсягів підробленої продукції, контрабанди та продукції, маркованої як Duty Free, а також розподіл каналів збуту та географічне поширення нелегальної торгівлі.

2) *експертні оцінки та огляди*, зокрема у пропонуваному дослідженні використано висновки О. Куца, опубліковані у статті «Тіньова економіка України та її розмір» [22], де наведено структурний аналіз чинників, що впливають на масштаби тіньової економіки в умовах війни. Стаття також містить розгляд методів оцінки рівня «тіні» (витратний, монетарний та електричний методи) і їх ефективності.

Методологія дослідження базувалася на кількісному аналізі динаміки та структури

нелегального ринку за 2019–2024 роки, що охоплював оцінку змін частки підробленої продукції, контрабанди та нелегальної продукції з маркуванням Duty Free. Порівняння отриманих результатів із попередніми роками дозволило оцінити ефективність заходів боротьби з нелегальним ринком. Експертні оцінки використовувалися для якісного аналізу чинників, що впливають на масштаби тіньової економіки, таких як війна, економічні кризи та зміни в податковій політиці. Синтез кількісних і якісних даних забезпечив цілісне розуміння стану тіньової економіки України та формування рекомендацій щодо заходів детінізації, що є необхідним для оцінки її впливу на економіку та розробки дієвої державної політики.

Результати. *Актуальний стан тіньової економіки України* викликає значний інтерес як серед науковців, так і серед урядовців, зважаючи на її суттєвий вплив на макроекономічні показники та бюджетну стабільність держави. За оцінками О. Куца, рівень тіньової економіки в Україні на 2024 рік становить 25–30%, що, як видається, є результатом унікальних умов війни. Автор відзначає, що хоча війна зазвичай сприяє зростанню тіньового сектору, нинішня ситуація показує зворотню тенденцію: криза ускладнила функціонування неформального сектору через логістичні проблеми, зниження платоспроможності населення та зростання уваги контролюючих органів [22]. Однак, як зауважує Куц, детінізація здебільшого є наслідком структурних змін в економіці та воєнних умов, а не результатом ефективних дій уряду.

Наступний графік (графік № 1) демонструє динаміку співвідношення внутрішніх вимог (ВВ) та чистих зовнішніх активів (ЧЗА) у 2022–2024 роках.

У 2022 році, першому році війни, частка ЧЗА у ВВ скоротилася, що пов'язано зі стимулюючою монетарною політикою НБУ, яка включала насичення економіки ліквідністю через військові облігації, на фоні обмеженого надходження зовнішньої фінансової підтримки.

Однак у 2023 році спостерігається різке зростання частки ЧЗА, яке пояснюється поси-

Графік № 1. Динаміка внутрішніх вимог і чистих зовнішніх активів, трлн. грн

Джерело: <https://cripo.com.ua/processes/tinova-ekonomika-ukrayiny-ta-yiyi-rozmir/>

ленням монетарної політики НБУ, що сприяло нарощенню валютних резервів. Зростання підтримки від міжнародних партнерів також стало ключовим фактором підвищення цього показника. У 2024 році зберігається високий рівень ЧЗА, що свідчить про стабільний притік зовнішніх ресурсів, хоча темпи зростання внутрішніх вимог також відновлюються.

Дослідження також вказує на зниження «тіньової» частки через специфічні методи оцінки: витрати населення, монетарний і електричний методи. У 2023 році спостерігалося скорочення споживання електроенергії та зростання офіційних доходів населення, що, ймовірно, свідчить про зменшення масштабів тіньової економіки. Проте, автор наголошує на ризиках відкату до попереднього рівня «тіні» після завершення війни через відсутність дієвих державних механізмів боротьби з неформальним сектором [22].

У дослідженні Kantar Ukraine за липень 2024 року акцентується увага на нелегальному ринку тютюнової продукції (графік № 2):

Згідно з отриманими даними, частка нелегальної торгівлі тютюновими виробами скоротилася до 14,6% у липні, що є суттєвим покращенням у порівнянні з квітневим показником у 18,0% [21]. Важливо, що частка підробленої продукції знизилася до 8,1%, контрабанди – до 5,1%, а продукції з маркуванням Duty Free – до 1,4% [21].

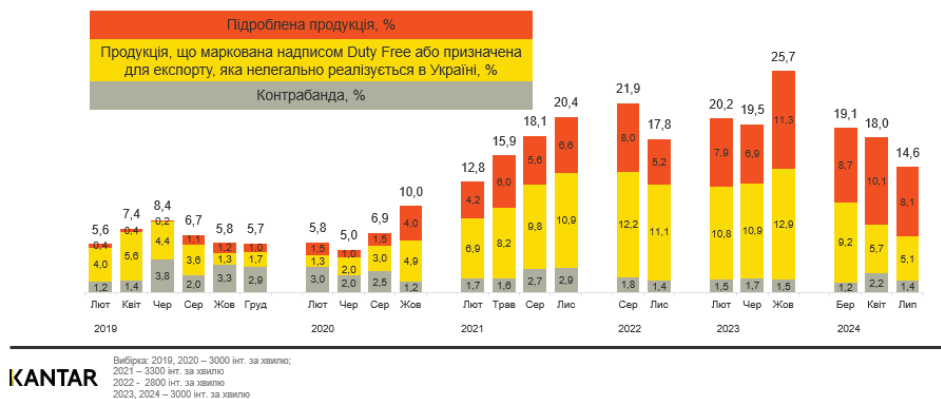
Аналіз середньорічних показників свідчить, що обсяги тіньового ринку досягли піку

в 2023 році (21,8%) і зменшилися до 17,2% за перші місяці 2024 року. Основними каналами поширення нелегальної продукції залишаються кіоски (36%) та магазини (30%), що свідчить про стабільність традиційних способів збуту [21].

Також у дослідженні зазначено основних виробників нелегальної продукції, серед яких домінують як місцеві виробники, так і міжнародні бренди. Продукція під маркуванням Duty Free в основному виготовляється Винниківською тютюновою фабрикою та складає 52% від цієї категорії. Найпоширенішими брендами залишаються Compliment (44%) і Lifa (7%) [21]. Географічно нелегальна продукція найбільше поширена у Дніпропетровській (22%), Харківській (11%) та Одеській областях (11%) [21].

Аналіз зазначених даних демонструє, що хоча загальна частка нелегальної економічної активності знижується, тіньовий ринок залишається серйозною проблемою для економіки України. Висвітлення його динаміки та регіональних особливостей є важливим етапом для розробки ефективної державної політики детінізації, яка має базуватися на системних реформах та адаптації міжнародного досвіду.

Чинники, що впливають на динаміку тіньової економіки в Україні. Тіньова економіка, як багатогранне явище, є відображенням складних соціально-економічних і політичних процесів, що відбуваються в державі. Її динаміка в Україні значною мірою визна-

Графік № 2. Нелегальна продукція в Україні (2019–2024)

Джерело: http://publications.chamber.ua/2024/Tax/RoundTableOct21/Kantar_Sep2024.pptx (дата звернення: 05.12.2024)

часться зовнішніми шоками, інституційними змінами, а також рівнем довіри до державних інститутів. У цьому розділі розглянемо ключові чинники, що впливають на масштаби тіньового сектору, зокрема економічні кризи, цифровізацію, соціальні аспекти та інституційну ефективність.

Економічна нестабільність, що посилюється під час кризових періодів, є одним із провідних чинників, які стимулюють зростання тіньової економіки. Зокрема, під час пандемії COVID-19 спостерігалось збільшення масштабів «тіні» на 4% через скорочення офіційного сектору економіки та адаптацію бізнесу до нових умов [22]. Війна, що триває в Україні з 2022 року, суттєво трансформувала економічний ландшафт: хоча традиційно під час криз тіньова економіка зростає, поточна ситуація унікальна, адже обсяг «тіні» скоротився до 25–30% від ВВП, що нижче довоєнних показників [22]. Це пояснюється посиленням регуляторного контролю, а також зниженням споживчого попиту у низькодохідних груп населення.

Цифровізація економіки та впровадження сучасних технологій у податкову систему виступають вельми потужними інструментами детінізації. Як свідчать дані, модернізація податкових механізмів, зокрема впровадження електронного документообігу та автоматизації контролю, дозволяє знизити масштаби ухилення від сплати податків [13, с. 316].

У дослідженні Kantar Ukraine зазначено, що завдяки системним змінам вдалося скоротити частку нелегального тютюнового ринку до 14,6% у липні 2024 року, що є найнижчим показником за останні роки [21].

Окрім того, інституційна спроможність держави є ключовим чинником у протидії тіньовій економіці. Успішна реалізація політики детінізації залежить від довіри до державних органів, ефективності контролю та стабільності законодавства. Наприклад, податкова амністія, що була запроваджена у 2021 році, не виправдала очікувань через низьку зацікавленість громадян: було задекларовано лише 3,92 млрд грн, що свідчить про недостатню довіру до державних ініціатив [22]. Водночас жорстка монетарна політика НБУ у 2023 році сприяла скороченню «тіні» через зменшення готівки в обігу [22].

Соціальна правосвідомість, рівень довіри до влади та правова культура є важливими соціальними чинниками, що впливають на масштаби тіньової економіки. Як показують дослідження, недостатня довіра до уряду стимулює громадян до участі у неформальних економічних практиках [10, с. 5029]. Водночас успішна детінізація можлива лише за умови підвищення правової культури суспільства та стимулювання легальної економічної діяльності [20].

Таким чином, динаміка тіньової економіки в Україні є наслідком впливу низки чинни-

ків: від економічних криз до цифровізації та інституційних реформ. Хоча війна створила унікальні умови для детінізації, досягнутий результат є здебільшого наслідком зовнішніх шоків, а не ефективної політики. З урахуванням викладеного, подальша детінізація потребує комплексного підходу, що включає підвищення довіри до держави, розширення цифрових технологій та стимулювання соціальної правосвідомості.

Тіньова економіка в Україні має виразні регіональні відмінності, які пов'язані із соціально-економічними умовами, рівнем державного контролю, інфраструктурними особливостями та навіть географічним розташуванням областей. Водночас її структура демонструє різні форми неформальної економічної активності, включаючи контрабанду, підроблену продукцію та нелегальний обіг товарів, маркованих як Duty Free. У цьому розділі ми розглянемо ключові аспекти регіонального розподілу тіньової економіки, її структуру та канали розповсюдження.

Згідно з дослідженням Kantar Ukraine, основними регіонами з високими обсягами нелегальної економічної активності залишаються Дніпропетровська, Харківська та Одеська області, кожна з яких охоплює понад 10% нелегального ринку тютюнових виробів [21]. Географічне розташування цих областей, зокрема близькість до портів та транспортних коридорів, сприяє поширенню контрабанди. Водночас високі показники тіньової економіки у Київській області пов'язані з концентрацією економічної активності та великим споживчим ринком [21].

Структурний аналіз демонструє, що найбільшу частку тіньового ринку становить підроблена продукція, яка у 2024 році займала 8,1% від загального обсягу нелегального обігу тютюнових виробів. Контрабанда займає другу позицію (5,1%), а продукція з маркуванням Duty Free, яка зазвичай призначена для експорту, становить 1,4% [21]. Варто зазначити, що частка підробленої продукції значно скоротилася порівняно з 2023 роком, коли цей показник сягав 11,3%, що свідчить про поступове посилення контролю з боку держави [21].

Ключовими каналами збуту нелегальної продукції залишаються кіоски (36%) та магазини (30%), що свідчить про значну поширеність традиційних каналів дистрибуції [21]. Ринки та інші неформальні точки продажу також відіграють помітну роль, особливо у регіонах з високою економічною активністю. Очевидячки, це підтверджує дані про важливість фізичної інфраструктури у функціонуванні тіньового сектору.

На наше міркування, порівняння структури та динаміки тіньової економіки України з іншими країнами дозволяє виявити як спільні риси, так і унікальні особливості, зумовлені поточними обставинами. Серед регіонів, які демонструють схожість із Україною, особливо виділяються країни Балтії (Латвія, Литва, Естонія) та країни Близького Сходу і Північної Африки (МЕНА).

Прикметно, що у країнах Балтії ключовими детермінантами тіньової економіки залишаються високі податкові ставки та низький рівень довіри до органів влади. За даними досліджень, наприклад, у Латвії та Литві обсяг тіньового сектору безпосередньо пов'язаний із сприйняттям корупції в суспільстві та складністю податкового адміністрування [20]. Місцеві уряди намагаються боротися з цими явищами шляхом цифровізації податкових систем та посилення прозорості адміністративних процесів, що, однак, дає лише часткові результати [11, с. 454].

Країни регіону МЕНА, такі як Єгипет, Туніс чи Марокко, демонструють дещо іншу структуру тіньової економіки. Основними її чинниками є корупція на рівні державних установ, неефективність адміністративних процедур та слабкість правової системи [7]. Важливим фактором також є висока частка молоді, яка не інтегрована у формальний ринок праці, що сприяє зростанню неформального сектору.

Цікаво, що Україна, порівняно з цими країнами, має схожі проблеми, зокрема низький рівень довіри до влади та значний адміністративний тиск на бізнес. Однак, війна створює унікальні умови для детінізації. Як зазначається у дослідженнях, одним із чинників скорочення «тіні» є підвищення рівня моні-

торингу з боку державних органів та міжнародних партнерів [22]. Зростання зовнішньої фінансової допомоги та посилення валютного контролю, які характерні для 2023–2024 років, сприяли нарощенню валютних резервів і зменшенню долі неформальних фінансових операцій [21].

Крім того, на відміну від Балтії чи МЕНА, війна призвела до зниження обсягів споживання на ринку нелегальних товарів через падіння купівельної спроможності населення. Це тимчасово обмежило функціонування тіньового сектору, хоча відсутність системних реформ залишає ризики його відновлення у повоєнний період [22].

Загалом, аналіз міжнародного контексту вказує на те, що для України, як і для країн Балтії, важливими напрямками боротьби з тіньовою економікою є цифровізація, підвищення довіри до держави та спрощення податкового адміністрування. Втім, унікальні умови війни створюють додаткові можливості для посилення контролю за неформальним сектором і формування прозорішої економічної системи.

Регіональний розподіл тіньової економіки України демонструє значну географічну варіативність, що зумовлено як інфраструктурними особливостями, так і рівнем державного контролю. Її структура свідчить про домінування підробленої продукції, але також вказує на поступове скорочення її обсягів. Для ефективної боротьби з тіньовою економікою необхідно враховувати регіональні особливості та залучати міжнародний досвід, адаптуючи його до унікальних умов України.

Правові механізми детінізації економіки: вітчизняний та зарубіжний досвід. Ефективна детінізація економіки передбачає застосування різних видів правових механізмів, які можна умовно поділити на каральні, стимулювальні та превентивні. В Україні, як і в багатьох інших країнах, ці механізми використовуються у комплексі, що дозволяє досягти збалансованого впливу на тіньовий сектор економіки. Розглянемо ці види механізмів докладніше з урахуванням вітчизняного та зарубіжного досвіду.

Каральні механізми, спрямовані на забезпечення невідворотності юридичної відповідальності за ухилення від сплати податків та інші порушення, які сприяють функціонуванню тіньової економіки. В Україні це, зокрема, кримінальна відповідальність за ухилення від оподаткування, передбачена ст. 212 Кримінального кодексу України, а також штрафні санкції за порушення правил ведення господарської діяльності [23, с. 118].

У міжнародній практиці каральні механізми є своєрідною основою функціонування фіскальної політики, без яких будь-які інші механізми не мають сенсу. Наприклад, у США та країни ЄС відомі своїми жорсткими санкціями за фінансові злочини, включаючи відмивання коштів і податкові правопорушення, що дозволяє стримувати зловживання у фінансовій сфері [15, с. 106].

Стимулюючі механізми спрямовані на створення умов для переходу суб'єктів господарювання з тіньового сектора до легальної економіки. В Україні таким прикладом є податкова амністія, що дозволила громадянам декларувати свої доходи за спрощеною процедурою та уникнути відповідальності за минулі порушення [22]. Хоча результати цієї ініціативи були обмеженими, вона демонструє потенціал стимулювання як частини загальної політики детінізації.

Зарубіжний досвід свідчить про ефективність таких заходів, як зниження податкового навантаження, запровадження спеціальних податкових режимів для малого бізнесу та надання субсидій підприємствам, які працюють у формальному секторі [6, с. 183; 7, с. 5].

Превентивні механізми орієнтовані на запобігання поширенню тіньової економіки. У цьому контексті ключову роль відіграє цифровізація економічних процесів як засіб усунення людського фактора. Як свідчать дані досліджень [9, с. 1010; 10, с. 5032], впровадження електронного документообігу та реєстраторів розрахункових операцій значно знижує можливості ухилення від оподаткування. В літературі відзначають позитивний приклад Скандинавії, де безготівковий розрахунок обмежили готівковий обіг, а з ними і тіньові операції [16, с. 5]. В Україні цей підхід

також демонструє перспективність, особливо у поєднанні з посиленням фінансового моніторингу [21].

Поєднання каральних, стимулюючих і превентивних механізмів дозволяє забезпечити системний підхід до детінізації економіки. Зокрема, ефективне поєднання юридичних санкцій за порушення із заходами стимулювання, такими як податкові пільги, та сучасними технологічними рішеннями здатне створити умови для довготривалого скорочення тіньового сектора.

Україні варто використовувати зарубіжний досвід, зокрема моделі Балтійських країн і Скандинавії, адаптуючи їх до власних соціально-економічних умов. Водночас, як показує практика, успіх детінізації значною мірою залежить від рівня довіри до держави [8, с. 665; 23, с. 120], що дозволяє іще раз наголосити на першочерговості потреби забезпеченні легітимності політичної влади на різних рівнях державного механізму.

Таким чином, ефективна боротьба з тіньовою економікою потребує інтеграції каральних, стимулювальних та превентивних механізмів, які повинні бути взаємопов'язаними, взаємодоповнюваними, з одного боку, та підтримуватись сучасними технологічними рішеннями – з іншого.

Висновки. Дослідження тіньової економіки України в умовах сучасних викликів дозволяє зробити низку важливих висновків. Тіньовий сектор залишається вагомим елементом економічного ландшафту країни, проте його масштаби демонструють тенденцію до поступового скорочення, зокрема внаслідок впливу зовнішніх шоків, таких як війна, і посилення контролю з боку держави.

Регіональний аналіз свідчить, що основними центрами тіньової економіки залишаються великі економічно активні регіони, такі як Дніпропетровська, Харківська, Одеська та Київська області. Географічні фактори, доступ до транспортних коридорів і висока концентрація споживчого ринку сприяють збереженню високої частки тіньового сектору в цих регіонах. Водночас поступове скорочення частки підробленої продукції (з 11,3%

у 2023 році до 8,1% у 2024 році) свідчить про ефективність державних заходів, зокрема цифровізації податкових систем і посилення моніторингу.

Структурний аналіз показав, що основними складовими тіньової економіки залишаються підроблена продукція, контрабанда та нелегальний обіг продукції, маркованої як Duty Free. Домінування підробок є свідченням недостатньої ефективності боротьби з виробництвом контрафакту, хоча зусилля щодо зменшення контрабанди та нелегального збуту продукції дають результати.

Порівняння з іншими країнами показує, що Україна має спільні риси з країнами Балтії та МЕНА, зокрема низький рівень довіри до влади, корупцію та складність податкового адміністрування. Водночас унікальні обставини війни спричинили тимчасове скорочення тіньового сектора через зростання зовнішньої допомоги, посилення монетарного контролю та зменшення купівельної спроможності населення.

На нашу гадку, незважаючи на позитивні тенденції, загроза повернення до довоєнного рівня «тіні» залишається високою. Для сталого скорочення тіньової економіки необхідно впроваджувати комплексні реформи, спрямовані на спрощення податкової системи, підвищення довіри до державних інститутів та продовження цифровізації економічних процесів. Важливим є також використання міжнародного досвіду, адаптованого до специфічних умов України.

Аналіз правових інструментів протидії тіньовій економіці свідчить на користь інтеграції каральних, стимулюючих та превентивних механізмів. В цьому контексті український досвід нами оцінюється критично, зокрема й в аспектів стимулюючих заходів, таких як податкова амністія 2021 року, що не досягнула очікуваних результатів.

Таким чином, стратегія детінізації повинна включати поєднання державних заходів із залученням громадськості та бізнесу до легальної економічної діяльності, що створить передумови для економічного зростання та зміцнення фінансової стабільності держави.

Література

1. Acosta-González E., Fernández-Rodríguez F., Sosvilla-Rivero S. An Empirical Examination of the Determinants of the Shadow Economy. *Applied Economics Letters*, 2014. Vol. 21, No. 5, pp. 304–307. DOI:10.1080/13504851.2013.856993.
2. Bansah M., Mohsin M. Tackling the shadow economy through inflation and access to credit. *The Journal of International Trade & Economic Development*. 2024. Vol. 33, No. 5, pp. 903–927.
3. Gaspareniene L., Remeikiene R., Heikkila M. Evaluation of the Impact of Shadow Economy Determinants: Ukrainian Case. *Intellectual Economics*. 2017. DOI:10.1016/j.intele.2017.03.003.
4. Ruge M. Determinants and Size of the Shadow Economy: A Structural Equation Model. *International Economic Journal*. 2010. Vol. 24, No. 4, pp. 511–523. DOI:10.1080/10168737.2010.525988.
5. Ajide F. M., Dada J. T. Globalization and shadow economy: a panel analysis for Africa. *Review of Economics and Political Science*, 2024. Vol. 9, No. 2, pp. 166–189.
6. Goel R. K., Nelson M. A. Shining a Light on the Shadows: Identifying Robust Determinants of the Shadow Economy. *Economic Modelling*. 2016. Vol. 58, pp. 351–364. DOI:10.1016/j.econmod.2016.06.009.
7. Cuesta L., Alvarado R., Ahmad M., Murshed M., Rehman A., Işık C. Institutional quality, oil price, and environmental degradation in MENA countries moderated by economic complexity and shadow economy. *Environmental Science and Pollution Research*. 2023. Vol. 30, No. 48, Article 105793.
8. Gërkhani K., Cichocki S. Formal and informal institutions: understanding the shadow economy in transition countries. *Journal of Institutional Economics*. 2023. Vol. 19, No. 5, pp. 656–672.
9. Khmyz M., Petkov S., Mylyanyk Z., Mazur Y., Koziar R., Hudyma V., Prots I. Digitalisation of the Tax System and Tax Regulation as a Tool to Combat the Shadow Economy. *Path of Science*. 2023. Vol. 9, No. 9, pp. 1008–1014.
10. Prots I., Petkov S., Khmyz M., Koziar R., Hudyma V., Yavnyy O., Chorniy B. Implementation of Digital Technologies in the Tax Sphere: Foreign Experience and Prospects for Ukraine in Combating the Shadow Economy. *Path of Science*. 2023. Vol. 9, No. 10, pp. 5029–5037.
11. Remeikiene R., Gaspareniene L., Kartasova J. Country-Level Determinants of the Shadow Economy during 2005–2013: The Case of Greece. *Mediterranean Journal of Social Sciences*. 2014. Vol. 5, No. 13, pp. 454–462. DOI:10.5901/mjss.2014.v5n13p454.
12. Vousinas G. L. Shadow Economy and Tax Evasion: The Achilles Heel of Greek Economy. *Journal of Money Laundering Control*. 2017. DOI:10.1108/JMLC-11-2016-0047.
13. Buček J. Determinants of the Shadow Economy in the Czech Regions: A Region-Level Study. *Review of Economic Perspectives – Národohospodárský obzor*. 2017. Vol. 17, Issue 3, pp. 315–329. DOI:10.1515/revecp-2017-0016.
14. Marshall E. C., Saunoris J., Solis-Garcia M., Do T. Measuring the size and dynamics of US state-level shadow economies using a dynamic general equilibrium model with trends. *Journal of Macroeconomics*. 2023. Vol. 75, Article 103491.
15. Neck R., Wächter J. U., Schneider F. Tax Avoidance Versus Tax Evasion: On Some Determinants of the Shadow Economy. *International Tax and Public Finance*. 2012. Vol. 19, No. 1, pp. 104–117. DOI:10.1007/s10797-011-9197-5.
16. Dell’Anno R. Analyzing the Determinants of the Shadow Economy with a “Separate Approach”: An Application of the Relationship Between Inequality and the Shadow Economy. *World Development*. 2015. DOI:10.1016/j.worlddev.2015.08.026.
17. Gokmenoglu K. K., Amir A. Investigating the determinants of the shadow economy: The Baltic region. *Eastern European Economics*. 2023. Vol. 61, No. 2, pp. 181–198.
18. Putniņš T. J., Sauka A. The Components and Determinants of the Shadow Economy: Evidence from the Baltic Countries. In: *Entrepreneurship and the Shadow Economy*. Edward Elgar Publishing, 2015. pp. 60–88.
19. Chu L. K., Doğan B., Ghosh S., Shahbaz M. The influence of shadow economy, environmental policies and geopolitical risk on renewable energy: A comparison of high-and middle-income countries. *Journal of Environmental Management*. 2023. Vol. 342, Article 118122.
20. Enste D. H. The shadow economy in industrial countries. *IZA World of Labor*. 2023. URL: <https://wol.iza.org/articles/the-shadow-economy-in-industrial-countries/long> (accessed 05.12.2024).
21. Kantar Ukraine. Дослідження ринку нелегальної торгівлі. Результати за липень 2024 року. Вересень 2024 року. URL: https://publications.chamber.ua/2024/Tax/RoundTableOct21/Kantar_Sep2024.pptx (дата звернення: 05.12.2024).
22. Куш О. Тіньова економіка України та її розмір. CRiPO. 27 серпня 2024 року. URL: <https://cripo.com.ua/processes/tinova-ekonomika-ukrayiny-ta-yuyi-rozmir/> (дата звернення: 05.12.2024).
23. Тильчик О. В. Класифікація нормативно-правових актів, що регулюють питання протидії тінізації економіки в Україні. *Актуальні проблеми вітчизняної юриспруденції*. 2017. Вип. 4. С. 117–122.

References

1. Acosta-González, E., Fernández-Rodríguez, F., & Sosvilla-Rivero, S. (2014). An Empirical Examination of the Determinants of the Shadow Economy. *Applied Economics Letters*, Vol. 21, No. 5, pp. 304–307. DOI:10.1080/13504851.2013.856993 [in English].
2. Bansah, M., & Mohsin, M. (2024). Tackling the shadow economy through inflation and access to credit. *The Journal of International Trade & Economic Development*, Vol. 33, No. 5, pp. 903–927 [in English].
3. Gaspareniene, L., Remeikiene, R., & Heikkila, M. (2017). Evaluation of the Impact of Shadow Economy Determinants: Ukrainian Case. *Intellectual Economics*. DOI:10.1016/j.intele.2017.03.003 [in English].
4. Ruge, M. (2010). Determinants and Size of the Shadow Economy: A Structural Equation Model. *International Economic Journal*, Vol. 24, No. 4, pp. 511–523. DOI:10.1080/10168737.2010.525988 [in English].
5. Ajide, F. M., & Dada, J. T. (2024). Globalization and shadow economy: a panel analysis for Africa. *Review of Economics and Political Science*, Vol. 9, No. 2, pp. 166–189 [in English].
6. Goel, R. K., & Nelson, M. A. (2016). Shining a Light on the Shadows: Identifying Robust Determinants of the Shadow Economy. *Economic Modelling*, Vol. 58, pp. 351–364. DOI:10.1016/j.econmod.2016.06.009 [in English].
7. Cuesta, L., Alvarado, R., Ahmad, M., Murshed, M., Rehman, A., & Işık, C. (2023). Institutional quality, oil price, and environmental degradation in MENA countries moderated by economic complexity and shadow economy. *Environmental Science and Pollution Research*, Vol. 30, No. 48, Article 105793 [in English].
8. Gërxfhani, K., & Cichocki, S. (2023). Formal and informal institutions: understanding the shadow economy in transition countries. *Journal of Institutional Economics*, Vol. 19, No. 5, pp. 656–672 [in English].
9. Khmyz, M., Petkov, S., Mylyanyk, Z., Mazur, Y., Koziar, R., Hudyma, V., & Prots, I. (2023). Digitalisation of the Tax System and Tax Regulation as a Tool to Combat the Shadow Economy. *Path of Science*, Vol. 9, No. 9, pp. 1008–1014 [in English].
10. Prots, I., Petkov, S., Khmyz, M., Koziar, R., Hudyma, V., Yavnyy, O., & Chorniy, B. (2023). Implementation of Digital Technologies in the Tax Sphere: Foreign Experience and Prospects for Ukraine in Combating the Shadow Economy. *Path of Science*, Vol. 9, No. 10, pp. 5029–5037 [in English].
11. Remeikiene, R., Gaspareniene, L., & Kartasova, J. (2014). Country-Level Determinants of the Shadow Economy during 2005–2013: The Case of Greece. *Mediterranean Journal of Social Sciences*, Vol. 5, No. 13, pp. 454–462. DOI:10.5901/mjss.2014.v5n13p454 [in English].
12. Vousinas, G. L. (2017). Shadow Economy and Tax Evasion: The Achilles Heel of Greek Economy. *Journal of Money Laundering Control*. DOI:10.1108/JMLC-11-2016-0047 [in English].
13. Buček, J. (2017). Determinants of the Shadow Economy in the Czech Regions: A Region-Level Study. *Review of Economic Perspectives – Národohospodářský obzor*, Vol. 17, Issue 3, pp. 315–329. DOI:10.1515/revecp-2017-0016 [in English].
14. Marshall, E. C., Saunoris, J., Solis-Garcia, M., & Do, T. (2023). Measuring the size and dynamics of US state-level shadow economies using a dynamic general equilibrium model with trends. *Journal of Macroeconomics*, Vol. 75, Article 103491 [in English].
15. Neck, R., Wächter, J. U., & Schneider, F. (2012). Tax Avoidance Versus Tax Evasion: On Some Determinants of the Shadow Economy. *International Tax and Public Finance*, Vol. 19, No. 1, pp. 104–117. DOI:10.1007/s10797-011-9197-5 [in English].
16. Dell’Anno, R. (2015). Analyzing the Determinants of the Shadow Economy with a “Separate Approach”: An Application of the Relationship Between Inequality and the Shadow Economy. *World Development*. DOI:10.1016/j.worlddev.2015.08.026 [in English].
17. Gokmenoglu, K. K., & Amir, A. (2023). Investigating the determinants of the shadow economy: The Baltic region. *Eastern European Economics*, Vol. 61, No. 2, pp. 181–198 [in English].
18. Putniņš, T. J., & Sauka, A. (2015). The Components and Determinants of the Shadow Economy: Evidence from the Baltic Countries. In: *Entrepreneurship and the Shadow Economy*. Edward Elgar Publishing, pp. 60–85 [in English].
19. Chu, L. K., Doğan, B., Ghosh, S., & Shahbaz, M. (2023). The influence of shadow economy, environmental policies and geopolitical risk on renewable energy: A comparison of high-and middle-income countries. *Journal of Environmental Management*, Vol. 342, Article 118122 [in English].
20. Enste, D. H. (2024). The shadow economy in industrial countries. *IZA World of Labor*. Retrieved from: <https://wol.iza.org/articles/the-shadow-economy-in-industrial-countries/long> (accessed 05.12.2024) [in English].
21. Kantar Ukraine. (2024). Doslidzhennia rynku nelegalnoi torhivli. Rezultaty za lypen 2024 roku [Market research on illicit trade. Results for July 2024]. Veresen 2024 roku. Retrieved from: https://publications.chamber.ua/2024/Tax/RoundTableOct21/Kantar_Sep2024.pptx (accessed 05.12.2024). [in Ukrainian].

22. Kush, O. (2024). Tinova ekonomika Ukrainy ta yii rozmir [Shadow economy of Ukraine and its size]. *CRiPO*. August 27, 2024. Retrieved from: <https://cripo.com.ua/processes/tinova-ekonomika-ukrayiny-ta-yiyi-rozmir/> (accessed 05.12.2024) [in Ukrainian].

23. Tyltchuk, O. V. (2017). Klasyfikatsiia normatyvno-pravovykh aktiv, shcho rehuliuut pytannia protydii tinizatsii ekonomiky v Ukraini [Classification of regulatory legal acts governing the fight against the shadow economy in Ukraine]. *Aktualni problemy vitchyznianoï yurysprudentsii – Actual Problems of Domestic Jurisprudence*, 4, 117–122 [in Ukrainian].

УДК 349.2:331.109:347.918 (477) (045)
DOI 10.32782/cuj-2024-4-3

Клемпарський Микола Миколайович

доктор юридичних наук, професор,
професор кафедри цивільного, трудового права та права соціального
забезпечення
Донецького державного університету внутрішніх справ
ORCID: 0000-0001-7948-5706

Павліченко Володимир Миколайович

доктор юридичних наук, професор
ORCID: 0000-0002-6740-3387

ПРОБЛЕМНІ ПИТАННЯ ВРЕГУЛЮВАННЯ КОЛЕКТИВНИХ ТРУДОВИХ СПОРІВ ТРУДОВИМ АРБІТРАЖЕМ

В даній науковій роботі авторами проаналізовано ряд проблемних аспектів діяльності трудового арбітражу, зокрема, щодо визначення поняття трудовий арбітраж, принципів діяльності, створення в Україні постійно діючого трудового арбітражу, етапів врегулювання конфлікту трудовим арбітражем, а саме: створення трудового арбітражу; розгляду колективного трудового спору; ухвалення рішення. Визначено, що трудові арбітражі – це органи врегулювання колективних трудових спорів, що характеризуються спеціальною юрисдикцією. При цьому, юрисдикція трудових арбітражів видається диференційованою за своєю суттю. Відтак, трудові арбітражі мають повноваження до врегулювання колективних трудових спорів, що виникають з приводу виконання колективного договору, угоди або окремих їх положень чи невиконання вимог законодавства про працю. Доводиться, що колективні трудові спори є одним із різновидів трудових спорів, що можуть виникати у національному правопорядку та опосередковані протиріччями, що виникають між учасниками трудових відносин. Відповідно до Закону України «Про порядок вирішення колективних трудових спорів (конфліктів)», передбачається можливість врегулювання колективного трудового спору шляхом звернення до трудового арбітражу. З урахуванням закордонного досвіду вирішення колективних трудових спорів шляхом звернення до трудових арбітражів, а також передбачення національним законодавцем функціонування трудового арбітражу як однієї із можливих інституцій вирішення колективного трудового спору, проблематика особливостей вирішення колективного трудового спору трудовим арбітражем видається нам вкрай актуальною. Вирішення колективного трудового спору трудовим арбітражем обумовлюється рядом проблемних аспектів, на окремих з яких нами було сконцентровано увагу вище, зокрема, на визначенні поняття трудовий арбітраж, принципах діяльності, створення в Україні постійно діючого трудового арбітражу, етапах врегулювання конфлікту трудовим арбітражем, а саме: етапі створення трудового арбітражу; етапі розгляду колективного трудового спору; етапі ухвалення рішення.

Ключові слова: трудовий арбітраж, трудовий спір, колективний трудовий спір, працівник, роботодавець.

Klemparskyi M. M., Pavlichenko V. M. Problem issues of settlement of collective labor disputes by labor arbitration

In this scientific work, the author analyzes a number of problematic aspects of the activity of labor arbitration, in particular, the definition of the concept of labor arbitration, the principles of activity, the creation of a permanent labor arbitration in Ukraine, the stages of conflict resolution by labor arbitration, namely: the creation of labor arbitration; consideration of a collective labor dispute; decision-making. It has been established that labor arbitrations are bodies for the settlement of collective labor disputes, characterized by special jurisdiction. At the same time, the jurisdiction of labor arbitrations seems to be differentiated in its essence. Consequently, labor arbitrations have the authority to resolve collective labor disputes arising from the implementation of a collective agreement, agreement or their individual provisions or non-compliance with the requirements of labor legislation. It is proved that collective labor disputes are one of the varieties of labor disputes that arise in the national legal order and are mediated by contradictions that arise between participants in labor relations. In accordance with the Law of Ukraine «On the procedure for resolving collective labor disputes (conflicts)», it is possible to settle a collective labor dispute by applying to labor arbitration. Taking into account the foreign experience of resolving collective labor disputes by applying to labor arbitration, as well as the national legislator's foresight of the functioning of labor arbitration as one of the possible institutions for resolving a collective labor dispute, the problem of the peculiarities of resolving a collective labor dispute by labor arbitration seems to us extremely relevant. The resolution of a collective labor dispute by labor arbitration is determined by a number of problematic aspects, on some of which we focused above, in particular, on the definition of the concept of labor arbitration, the principles of activity, the creation of a permanent labor arbitration in Ukraine, the stages of conflict resolution by labor arbitration, namely: creation of labor arbitration; the stage of consideration of a collective labor dispute; and at the decision-making stage.

Key words: labor arbitration, labor dispute, collective labor dispute, employee, employer.

Вступ. Колективні трудові спори є одним із різновидів трудових спорів, що можуть виникати у національному правопорядку та опосередковані протиріччями, що виникають між учасниками трудових відносин. Відповідно до Закону України «Про порядок вирішення колективних трудових спорів (конфліктів)», передбачається можливість врегулювання колективного трудового спору шляхом звернення до трудового арбітражу. З урахуванням закордонного досвіду вирішення колективних трудових спорів шляхом звернення до трудового арбітражів, а також передбачення національним законодавцем функціонування трудового арбітражу як однієї із можливих інституцій вирішення колективного трудового спору, проблематика особливостей вирішення колективного трудового спору трудовим арбітражем видається нам вкрай актуальною.

Матеріали та методи. Питанням врегулювання трудових спорів у доктрині займалися такі вчені, як: Н.Б. Болотіна, М.І. Іншин, С.І. Запара, В.В. Лазор, П.Д. Пилипенко, С.М. Прилишко, В.І. Прокопенко, В.І. Щербина та інші. Досліджувалися також в доктрині і проблемні аспекти діяльності трудового арбітражу, водночас, вважаємо, що деякі аспекти не були достатньо проаналізовані.

Метою статті є дослідження проблемних питань врегулювання колективних трудових спорів трудовим арбітражем.

Результати. Трудові арбітражі – це органи врегулювання колективних трудових спорів, що характеризуються спеціальною юрисдикцією. При цьому, юрисдикція трудових арбітражів видається диференційованою за своєю суттю. Відтак, трудові арбітражі мають повноваження до врегулювання колективних трудових спорів, що виникають з приводу виконання колективного договору, угоди або окремих їх положень чи невиконання вимог законодавства про працю. Окрім того у разі, якщо примирною комісією не буде прийнято рішення щодо колективних трудових спорів, які виникають з приводу встановлення нових або зміни існуючих соціально-економічних умов праці та виробничого побуту, а також укладення чи зміни колективного договору, угоди, то колективні трудові спори з окреслених питань будуть вирішуватися трудовим арбітражем. Фактично у даному випадку має місце передумова права на звернення до трудового арбітражу, що полягає у вимозі первинного розгляду спору примирною комісією, адже без звернення до даного органу,

вирішення окреслених колективних трудових спорів трудовим арбітражем неможливе.

Щодо правової природи трудового арбітражу, то відзначимо, що відповідно до нормативних положень трудовий арбітраж – це орган, який складається із залучених сторонами колективного трудового спору (конфлікту) фахівців, експертів та інших осіб і приймає рішення по суті колективного трудового спору (конфлікту). Фактично підхід до тлумачення трудового арбітражу як органу розв’язання колективних трудових спорів рівною мірою може бути застосований до тлумачення сутності примирних комісій, адже останні також утворюються для розгляду конкретного колективного трудового спору і їх члени визначаються конфліктуючими суб’єктами. Таким чином переконані, що на законодавчому рівні має бути удосконалений підхід до визначення трудового арбітражу як органу розв’язання колективного трудового спору. Вважаємо, що трудовий арбітраж може бути визначений як орган вирішення колективного трудового спору, що складається із залучених сторонами колективного трудового спору (конфлікту) фахівців, експертів та інших осіб і утворюється з метою вирішення колективних трудових конфліктів, які виникають з приводу виконання колективного договору, угоди або окремих їх положень і невиконання вимог законодавства про працю, а також колективних трудових спорів, що виникають з приводу встановлення нових або зміни існуючих соціально-економічних умов праці та виробничого побуту та укладення чи зміни колективного договору, угоди у разі, якщо примирною комісією не було прийнято рішення щодо врегулювання колективного трудового спору. На основі наведеного тлумачення категорії трудовий арбітраж можемо виокремити такі його ознаки: 1) трудовий арбітраж має виключну юрисдикцію щодо вирішення колективних трудових спорів; 2) трудові арбітражі не функціонують постійно, а мають спеціальний та тимчасовий характер; 3) склад трудового арбітражу завжди визначається сторонами колективного трудового спору; 4) розгляд справи трудовим арбітражем проводиться відповідно

до Закону України «Про порядок вирішення колективних трудових спорів (конфліктів), Положення про трудовий арбітраж, а також Регламенту трудового арбітражу; 5) за результатами врегулювання колективного трудового спору трудовим арбітражем останній ухвалює рішення щодо врегулювання розбіжностей, яке може бути обов’язковим до виконання учасниками колективного трудового спору, а отже має персоніфікований характер.

Незважаючи на доволі ґрунтовне нормативно-правове регулювання діяльності трудових арбітражів в Україні, у національній правовій доктрині виокремлюють ряд проблемних питань, що пов’язані з організацією їх діяльності та прийняття рішень. Перше проблемне питання обумовлюється визначенням складу трудового арбітражу, тобто уповноважених суб’єктів, які будуть врегульовувати розбіжності, що виникли між сторонами колективного трудового спору. З урахуванням положень національного законодавства кількісний і персональний склад трудового арбітражу визначається за згодою сторін. Голова трудового арбітражу обирається з числа його членів. До складу трудового арбітражу також можуть входити народні депутати України, представники органів державної влади, органів місцевого самоврядування й інші особи [1, с. 362]. Разом із тим, відзначимо, що незважаючи на законодавчі приписи про вільну можливість сторін колективного трудового спору залучати арбітрів для їх вирішення, безпосередньо самими арбітрами можуть бути не всі особи, а лише ті, що підготовлені Національною службою посередництва і примирення для участі у трудових арбітражах у якості арбітрів. Таким чином, персональний склад арбітрів є значно обмеженим, а останніми можуть бути виключно ті особи, що зазначені у списку арбітрів, який формується та ведеться Національною службою посередництва та примирення. Окрім того, залишається відкритим питання обрання головуючого, а саме: хто його обирає і коли. Відтак, вважаємо, що у короткостроковій перспективі положення національного законодавства варто удосконалити у контексті чіткого нормативного встановлення порядку

обрання голови трудового арбітражу, а також визначення на рівні закону вимог до осіб, які можуть залучатися сторонами колективного трудового спору до діяльності останнього.

Незважаючи на нормативне закріплення переліку принципів діяльності трудового арбітражу у Положенні про трудовий арбітраж, у правовій доктрині, неодноразово наголошувалося на необхідності розширення переліку зазначених засад та удосконалення відповідної системи. Вчений В.О. Кабанець, досліджуючи принципи врегулювання колективних трудових спорів трудовим арбітражем, наголошує на тому, що для трудового арбітражу характерним є дотримання принципу всебічності і повноти дослідження обставин справи. Сутність цього принципу полягає в тому, що усі органи, що розглядають трудові спори, зобов'язані всебічно і повно досліджувати матеріали справи, витребувати при необхідності додаткові докази, викликати свідків, запрошувати експертів [2, с. 65]. З урахуванням міжнародних орієнтирів розв'язання колективних трудових спорів, а також засад їх вирішення, вважаємо, що положення національного законодавства мають бути доповнені такими засадами як: паритетність представництва сторін колективного трудового спору у рамках врегулювання правового конфлікту трудовим арбітражем та обов'язковості рішень, що ухвалені за результатами процедури врегулювання спору трудовим арбітражем.

З урахуванням законодавчих положень кожен трудовий арбітраж є арбітражам *ad hoc*, тобто таким, що утворюється з метою вирішення конкретного колективного трудового спору. Разом із тим, у національній правовій доктрині неодноразово досліджувалася можливість створення в Україні постійно діючих трудових арбітражів, а також окреслювалися доктринальні підходи до можливої класифікації останніх. Пропонується, щоб такий арбітраж діяв за аналогією до постійно діючого Міжнародного комерційного арбітражного суду при Торгово-промисловій палаті України, тобто мав свій статут, регламент діяльності, уніфіковані правила врегулювання колективних трудових спорів, а також список арбітрів,

що можуть бути обрані сторонами для вирішення правового конфлікту, який існує між ними. Вважаємо, що створення постійно діючого трудового арбітражу полегшить практичне врегулювання колективних трудових спорів, що виникають між працівниками та роботодавцями та буде сприяти швидкості й оперативності налагодження сталих відносин між ними.

Дослідження особливостей врегулювання колективних трудових спорів трудовим арбітражем було б не повним без аналізу етапів врегулювання трудового спору останнім. Відзначимо, що у національній правовій доктрині відсутні комплекси дослідження у контексті виокремлення етапів (стадій) врегулювання колективних трудових спорів трудовим арбітражем. На наше переконання, з урахуванням Положення про трудовий арбітраж доцільно виокремлювати три етапи вирішення колективного трудового спору у рамках арбітражної процедури, а саме: етап створення трудового арбітражу; етап розгляду колективного трудового спору; етап ухвалення рішення. Відтак, нижче сконцентрували увагу на детальному аналізі окреслених етапів.

Перший етап опосередковується створенням трудового арбітражу як органу, що уповноважений вирішувати колективний трудовий спір по суті. Національний законодавець передбачає два випадки, за яких допускається створення останнього. Відтак, трудовий арбітраж утворюється з ініціативи однієї із сторін колективного трудового спору (конфлікту) або незалежного посередника у триденний строк у разі: неприйняття примирною комісією узгодженого рішення щодо вирішення колективного трудового спору (конфлікту) з питань, передбачених пунктами «а» і «б» (встановлення нових або зміна існуючих соціально-економічних умов праці та виробничого побуту, укладення чи зміна колективного договору, угоди) статті 2 Закону України «Про порядок вирішення колективних трудових спорів (конфліктів)»; виникнення колективного трудового спору (конфлікту) з питань, передбачених пунктами «в» і «г» (виконання колективного договору, угоди або окремих її положень, невиконання вимог законодавства

про працю) Закону України «Про порядок вирішення колективних трудових спорів (конфліктів)» [3].

Разом із тим, у юридичній літературі зазначено, що з метою забезпечення ефективності проведення примирних процедур та утворення трудового арбітражу, запропоновано в чинному законодавстві передбачити додаткові підстави утворення трудового арбітражу: а) невиконання рішення примирної комісії; б) незадоволення сторін рішенням, яке прийнято примирною комісією [4, с. 78]. Вважаємо, що розширення підстав, з яких може бути утворений трудовий арбітраж, сприятиме захисту трудових прав працівників та роботодавців й налагодженню відносин між ними, адже, вочевидь, що без створення спеціального уповноваженого органу захист трудових прав не буде можливим. Трудовий арбітраж утворюється у випадку, якщо кожна із конфліктуючих сторін окремо прийме рішення про необхідність створення трудового арбітражу, а їхнє спільне волевиявлення буде оформлене у вигляді угоди про його утворення. При цьому кількісний і персональний склад трудового арбітражу визначається за згодою сторін. Відтак, сторони мають повноваження визначати не лише конкретних осіб, які будуть арбітрами та сприяти врегулюванню трудового спору, що існує між ними, але й визначати кількість таких суб'єктів. При цьому відповідно до чинного законодавства кількісний склад має бути не менше трьох осіб. На наше переконання, функціонування трудових арбітражів з більшою непарною кількістю арбітрів не буде сприяти реальному вирішенню правового конфлікту, а навпаки затягуватиме пошук ефективної моделі врегулювання колективного трудового спору. Таким чином, у короткостроковій перспективі вбачаємо за доцільне удосконали нормативні приписи Положення про трудовий арбітраж та Закону України «Про порядок вирішення колективних трудових спорів (конфліктів)» і встановити обов'язковий кількісний склад, а саме три арбітри.

Цілком виправданим вважаємо залучення до діяльності трудових арбітражів у разі такої об'єктивної необхідності фахівців

Національної служби посередництва та примирення, адже останні володіють спеціальними знаннями та навичками, що можуть сприяти швидкому та ефективному врегулюванню колективного трудового спору.

Наступний етап врегулювання колективного трудового спору трудовим арбітражем є етап його безпосереднього розгляду. Зазначений етап опосередковується: 1) використанням трудовим арбітражем всіх можливих засобів для вирішення правового конфлікту; 2) проведенням процедури розгляду колективного трудового спору на основі змагальності; 3) реалізацією трудом арбітражем головного завдання своєї діяльності: встановити порушені норми права і захистити порушені права; 4) відкритістю процедури розгляду колективного трудового спору трудовим арбітражем та водночас конфіденційністю інформації, яка стала відома члену трудового арбітражу під час розгляду колективного трудового спору (конфлікту); 5) реалізацією сторонами колективного трудового спору обов'язку доказування рівною мірою, що опосередковує необхідність кожної із сторін доводити ті обставини, на які вона посилається як на підставу своїх вимог і заперечень; б) проведенням процедури розгляду колективного трудового спору протягом 10-ти днів та можливість продовження цього строку до 20 днів.

Фактично в рамках окресленого етапу трудовий арбітраж здійснює оцінку колективного трудового спору, що перебуває у нього на розгляді, вивчає позиції сторін та досліджує надані йому докази, з метою ухвалення рішення за результатами його врегулювання.

Заключним етапом вирішення колективного трудового спору трудовим арбітражем є ухвалення рішення. Відзначимо, що рішення трудового арбітражу приймається після дослідження усіх обставин справи більшістю голосів членів трудового арбітражу, які входять до складу трудового арбітражу. Рішення трудового арбітражу викладається у письмовій формі і підписується всіма його членами, воно є остаточним і оскарженню не підлягає.

Разом із тим, незважаючи на законодавчу чіткість порядку ухвалення рішення трудовим арбітражем, варто виокремити проблемне

питання, що обумовлюється виконанням рішень трудових арбітражів, а також правовою природою останніх. Чинним законодавством встановлюється, що рішення трудового арбітражу про вирішення колективного трудового спору (конфлікту) є обов'язковим для виконання, якщо сторони про це попередньо домовилися. Відтак, з урахуванням нормативної конструкції, яка вживається у національному законодавстві рішення трудових арбітражів носять обов'язковий характер виключно у випадку, якщо сторони попередньо домовилися про це. Без попереднього застереження про обов'язковість для сторін рішення трудового арбітражу останнє фактично носить невизначену правову природу, а сторони можуть його не виконувати. Відзначимо, що в літературі також зверталася увага на необхідність законодавчого удосконалення механізму виконання рішень, прийнятих трудовим арбітражем [6, с. 425]. Вчений Лазор В.В. у своєму дисертаційному дослідженні зазначає, що виконання рішення потрібно покласти на сам трудовий арбітраж, який повинен мати статус постійно діючого органу. Автор також пропонує загальну норму, відповідно до якої по закінченні трьох днів після зазначених термінів виконання досягнутих угод правомочна сторона одержить право звернення до державної виконавчої служби для примусового виконання рішення трудового арбітражу [7, с. 331].

На наше переконання, сутність вирішення колективного трудового спору буде зведена нанівець без законодавчого передбачення обов'язкового виконання рішення, ухваленого трудовим арбітражем. Таким чином вважаємо, що рішення, яке приймається трудовим арбітражем, повинно бути не лише законним,

обґрунтованим, вмотивованим, але й виконуваним та обов'язковим для конфлікуючих суб'єктів.

Суміжною до окресленої вище проблематики (виконання рішень трудових арбітражів) видається проблематика притягнення винних суб'єктів до дисциплінарної та цивільно-правової відповідальності осіб, які затримують виконання рішень примирних органів, утворених відповідно Закону України «Про порядок вирішення колективних трудових спорів (конфліктів)». Очевидним видається те, що без наявності попередньої домовленості між сторонами щодо обов'язковості виконання рішення трудового арбітражу, останнє може вільно та без будь-яких наслідків не виконуватися суб'єктами колективного трудового спору. Відтак, а ні цивільно-правова, а ні дисциплінарна відповідальність до вказаних осіб застосовуватися не буде. Відтак, без удосконалення положень Закону України «Про порядок вирішення колективних трудових спорів (конфліктів)» застосування положень ст. 31 вказаного закону та притягнення винних осіб, зокрема до дисциплінарної та цивільно-правової відповідальності практично є неможливим.

Висновки. Отже, вирішення колективного трудового спору трудовим арбітражем обумовлюється рядом проблемних аспектів, на окремих з яких нами було сконцентровано увагу вище, зокрема, на визначенні поняття трудовий арбітраж, принципах діяльності, створення в Україні постійно діючого трудового арбітражу, етапах врегулювання конфлікту трудовим арбітражем, а саме: етапі створення трудового арбітражу; етапі розгляду колективного трудового спору; етапі ухвалення рішення.

Література

1. Сокол М. В. Вирішення колективного трудового спору за допомогою трудового арбітражу. *Держава і право: зб. наук. праць. Юридичні і політичні науки*. Київ: Ін-т держави і права ім. В. М. Корецького НАН України, 2009. Вип. 43. С. 359–365.
2. Кабанець В.О. Принципи інституту трудових спорів. *Форум права*. 2006. № 3. С. 61–66.
3. Про порядок вирішення колективних трудових спорів (конфліктів). Закон України від 03.03.1998 № 137/98-ВР. *Відомості Верховної Ради України*. 1998. № 34. Ст.227.
4. Сокол М.В. Порядок вирішення колективних трудових спорів і конфліктів в Україні: монографія. Луцьк: ПП Іванюк В. П., 2011. 208 с.

5. Кодифікація трудового законодавства України: Монографія. Хуторян Н.М., Лаврів О.Я., Вишновецька С.В. та ін.; За ред. д-ра юрид. наук, проф. Н.М. Хуторян, д-ра юрид. наук, проф. М.І. Іншина, д-ра юрид. наук, проф. С.М. Прилипка, д-ра юрид. наук, проф. О.М. Ярошенка. Харків. Вид-во «ФІНН», 2009. 432 с.

6. Лазор В.В. Проблеми правового регулювання трудових спорів і конфліктів за умов формування ринкових відносин в Україні: дис. доктора юрид. наук: 12.00.05. Луганськ, 2005. 456 с.

References

1. Sokol, M.V. (2009). Vyrishennia kolektyvnoho trudovoho sporu za dopomohoiu trudovoho arbitrazhu [Resolution of a collective labor dispute through labor arbitration]. *Derzhava i pravo: zb. nauk. prats. Yurydychni i politychni nauky*, 43, 359–365 [in Ukrainian].

2. Kabanets, V.O. (2006). Pryntsyipy instytutu trudovykh sporiv [Principles of the institute of labor disputes]. *Forum prava*, 3, 61–66 [in Ukrainian].

3. Pro poriadok vyrishennia kolektyvnykh trudovykh sporiv (konfliktiv) [1998] [On the procedure for resolving collective labor disputes (conflicts)]. *Zakon Ukrainy vid 03.03.1998 № 137/98-VR. Vidomosti Verkhovnoi Rady Ukrainy*. 1998. № 34. St.227. [in Ukrainian].

4. Sokol, M.V. (2011). *Poriadok vyrishennia kolektyvnykh trudovykh sporiv i konfliktiv v Ukraini [The procedure for resolving collective labor disputes and conflicts in Ukraine]: monohrafiia*. Lutsk: PP Ivaniuk V. P. 208 p. [in Ukrainian].

5. Kodyfikatsiia trudovoho zakonodavstva Ukrainy (2009). [Codification of the labor legislation of Ukraine]: Monohrafiia. Khutorian N.M., Lavriv O.Ia., Vyshnovetska S.V. ta in.; Za red. d-ra yuryd. nauk, prof. N.M. Khutorian, d-ra yuryd. nauk, prof. M.I. Inshyna, d-ra yuryd. nauk, prof. S.M. Prylypka, d-ra yuryd. nauk, prof. O.M. Yaroshenka. Kharkiv. Vyd-vo «FINN». 432 p. [in Ukrainian].

6. Lazor, V.V. (2005). Problemy pravovoho rehuliuвання trudovykh sporiv i konfliktiv za umov formuvannia rynkovykh vidnosyn v Ukraini [Problems of legal regulation of labor disputes and conflicts for the ability to resolve conflict situations in Ukraine]. *Doctor's thesis*. Luhansk. 456 p. [in Ukrainian].

УДК 349.23
DOI 10.32782/cuj-2024-4-4

Колеснік Тетяна Володимирівна

доктор юридичних наук, професор,
завідувач кафедри цивільного, трудового права
та права соціального забезпечення
Донецького державного університету внутрішніх справ
ORCID: 0000-0002-9167-4072

ЕЙДЖИЗМ У ТРУДОВИХ ПРАВОВІДНОСИНАХ: ПРОБЛЕМНІ АСПЕКТИ

Стаття присвячена дослідженню проблемних аспектів, що пов'язані з дискримінацією у сфері трудових відносин і потребують нових підходів для їх вирішення. Проведено аналіз норм міжнародного та національного законодавства в контексті визначеної проблематики дослідження. Окреслено організаційно-правові засади запобігання та протидії дискримінації за віком з метою забезпечення рівних можливостей кожного щодо реалізації права на працю.

Виокремлено певні форми, що характеризують ейджизм в сучасному суспільстві як для молодих фахівців при пошуку роботи, так і для досвідчених фахівців, такі як: упередження ставлення до особи певного віку; стереотипні уявлення про фаховість і продуктивність осіб певного віку; обмежене сприйняття молоді в різних державних інституціях та інші. Доведено, що в трудових правовідносинах ейджизм може проявлятися в різних формах з урахуванням гендерного аспекту.

Пріоритетизація гендеру на всіх рівнях та комплексний підхід до подолання дискримінації у сфері праці є важливими завданнями як на міжнародному, так і національному рівні. Цей феномен є одним із негативних соціальних чинників, з яким зустрічаються потенційні працівники при працевлаштуванні, що залежить від соціальних та економічних аспектів розвитку ринку праці в країні. Упереджене ставлення до віку не має дискримінувати працівника, оскільки вік має фокусувати увагу на досвід роботи в певній сфері.

Окрему увагу приділено концепції слеш-кар'єри, яка спрямована на те, щоб фахівець успішно поєднував кілька професій або видів діяльності з урахуванням його освіти та професійних навичок, що дозволить постійно поглиблювати теоретичний та практичний досвід і уникнути труднощів при пошуку нової вакансії у разі звільнення з основного місця роботи та швидко адаптуватися до змін у професійній сфері без жодних дискримінаційних утисків.

Зокрема, акцентовано увагу на окремих питаннях вікової дискримінації для певних категорій працівників, проаналізовано практику ЄСПЛ щодо встановленого граничного віку перебування на посаді.

За результатами дослідження сформульовано висновки та пропозиції посилити тристоронню співпрацю та розробити за підтримки Уряду цільові програми щодо заохочення роботодавців у працевлаштуванні молоді та осіб старших вікових груп і регіональні програми зайнятості з урахуванням попиту та пропозиції на період воєнного стану, що сприятиме економічному відновленню держави.

Ключові слова: дискримінація за віком, запобігання дискримінації, пряма дискримінація, непряма дискримінація, ринок праці, трудові правовідносини, вікові обмеження.

Koliesnik T. V. Ageism in labor relations: problematic aspects

the article is devoted to the study of problematic aspects related to discrimination in the sphere of labor relations and requiring new approaches to their solution. The analysis of the norms of international and national legislation in the context of the identified research issues is carried out. The organizational and legal principles of preventing and combating age discrimination are outlined in order to ensure equal opportunities for everyone to exercise the right to work.

The author identifies certain forms which characterize ageism in modern society both for young professionals when looking for a job and for experienced professionals, such as: prejudice towards a person of a certain age; stereotypical ideas about the professionalism and productivity of persons of a certain age; limited perception of

young people in various state institutions, etc. It is proved that ageism in labor relations can manifest itself in various forms, taking into account the gender aspect.

Gender mainstreaming at all levels and a comprehensive approach to overcoming discrimination in the workplace are important tasks today, both internationally and nationally. This phenomenon is one of the negative social factors that employees encounter when seeking employment, which depends on the social and economic aspects of the development of the labor market in the country. Age bias should not discriminate against an employee, since age should focus attention on work experience in a particular field.

Special attention is paid to the slash-career concept, which is aimed at ensuring that a specialist successfully combines several professions or types of activity, taking into account his education and professional skills, which will allow him to constantly deepen his theoretical and practical experience and avoid difficulties in finding a new job in the event of dismissal from his main job and quickly adapt to changes in the professional field without any discriminatory harassment.

In particular, attention is focused on individual issues of age discrimination for certain categories of employees, and the practice of the ECHR regarding the establishment of age limits for holding a position is analyzed.

Based on the results of the study, conclusions and proposals were formulated to strengthen tripartite cooperation and develop, with the support of the Government, targeted programs to encourage employers to employ youth and older people and regional employment programs taking into account supply and demand for the period of martial law, which will contribute to the economic recovery of the state.

Key words: age discrimination, prevention of discrimination, direct discrimination, indirect discrimination, labor market, labor relations, age restrictions.

Вступ. Національне законодавство регламентує рівність прав та можливостей при реалізації права на працю. Конституційний припис закріплює, що громадяни мають рівні конституційні права і свободи та є рівними перед законом (ст. 24 Конституції України). Проте, незважаючи на нормативно-правове регулювання трудових відносин на належному рівні, ми все частіше зустрічаємося з дискримінацією за віком. Сьогоднішній підхід до віку – це данина старій парадигмі мислення, яку потрібно поступово змінювати. У публічній комунікації вік не повинен стигматизувати професіонала, він має орієнтувати нас на його досвід, спеціальні знання, здатність передавати професійні вміння та навички майбутнім поколінням тощо.

Відповідно до положень Конвенції Міжнародної організації праці про дискримінацію в галузі праці і занять [1], дискримінація містить будь-яке розрізнення, виключення або перевагу на основі певних характеристик, включаючи стать, і призводить до знищення або порушення рівних можливостей або рівного ставлення у сфері праці та професій. Дискримінаційні дії з боку роботодавця щодо працівника як негативне масове явище сьогодення стає вагомою перешкодою на будь-якому етапі розвитку безпосередньо трудових правовідносин і тісно з ними пов'язаних, зокрема: 1) під час прийняття

на роботу, в тому числі у вигляді професійної сегрегації; 2) під час установа умов трудового договору (оплати праці, охорони праці, робочого часу та часу відпочинку тощо), чутливих до гендерної рівності й не тільки; 3) під час просування в професійній кар'єрі, коли працівники обмежуються у вертикальній мобільності в посадовій ієрархії; 5) під час отримання професійної освіти протягом трудового життя; 6) під час вибіркового притягнення до дисциплінарної та матеріальної відповідальності; 7) у разі звільнення працівника з упередженим ставленням до нього з боку роботодавця; 8) під час виконання дій працівником у статусі викривача корупції, виконання або невиконання громадського навантаження як члена профспілки тощо [2, с.185].

За даними Всеукраїнського опитування дослідницького бюро SocioLogist, проведеного за підтримки Європейської комісії, кожен третій українець визнає наявність дискримінації при працевлаштуванні, особливо це стосується дискримінації за віком. У трудових правовідносинах ми все частіше зустрічаємося з «ейджизмом», цей феномен є одним із негативних чинників, що постає перед працівниками різних сферах як на національному, так і міжнародному рівні, що в свою чергу залежить від соціальних та економічних аспектів розвитку країни.

Матеріали та методи. Серед наукових досліджень, присвячених питанням дискримінації в трудових та тісно пов'язаних з ними відносинах, принагідно виокремити праці таких вчених: Л.П. Амелічевої, О.О. Уварової, І.С. Сахарук, Г.І. Ярошенко та ін. Підтримуючи наукові здобутки цих та інших вчених, слід зауважити, що сьогодні, воєнний стан створює нові проблеми, які призводять до напруженості у трудових відносинах і вимагають нових підходів до вирішення окреслених проблем з урахуванням міжнародного та національного законодавства.

Методологічною основою дослідження є порівняльно-правовий метод який було застосовано при аналізі положень національного та міжнародного законодавства, а також формально-юридичний метод, як традиційний для юридичної науки метод наукового пізнання права. Також органічно використовуються логічні методи, що сприяли дослідженню нормативних актів, концепцій та авторських визначень при визначенні окремих питань.

Мета статті полягає у проведенні наукового дослідження теоретичних і практичних аспектів вікової дискримінації у сфері праці та представленні на основі аналізу зарубіжного досвіду пропозицій, що сприятимуть подоланню ейджизму.

Результати. Одним із ключових принципів трудового права, є заборона дискримінації у сфері праці. Відповідно до статті 2⁻¹ «Рівність трудових прав громадян України» Кодексу законів про працю України (далі – КЗпП) [3], забороняється будь-яка дискримінація у сфері праці, зокрема порушення принципу рівності прав і можливостей, пряме або непряме обмеження прав працівників залежно від раси, кольору шкіри, політичних, релігійних та інших переконань, статі, гендерної ідентичності, сексуальної орієнтації, етнічного, соціального та іноземного походження, віку, стану здоров'я, інвалідності, підозри чи наявності захворювання на ВІЛ/СНІД, сімейного та майнового стану. Нині дискримінація на ринку праці призводить до нерівних результатів, заснованих на основних принципах роботи як одного працівника, так і групи пра-

цівників, продуктивність яких є такою ж, як і інших працівників (групова дискримінація), або нерівного поділу працівників за загальними критеріями (індивідуальна дискримінація).

Пріоритезація гендеру на всіх рівнях та комплексний підхід до подолання дискримінації у сфері праці сьогодні є важливими завданнями як на міжнародному, так і національному рівні. Принагідно зазначити, що у 1980 році була прийнята Рекомендація МОП щодо літніх працівників № 162, яка поширюється на всіх працівників, які можуть зіткнутися з певними труднощами під час працевлаштування з урахуванням похилого віку. Проблеми працевлаштування літніх працівників слід розглядати в рамках загальної та збалансованої стратегії повної зайнятості і на рівні підприємств – в рамках загальної та збалансованої соціальної політики, приділяючи належну увагу всім групам населення та забезпечуючи тим самим, щоб проблеми зайнятості не переносились з однієї групи на іншу [4].

В цілому, дискримінація за віком є викликом як для осіб похилого віку, так і для молоді, що створює певні обмеження при реалізації права на працю у відповідній сфері. Безумовно, цей фактор створює певні бар'єри психологічної та емоційної напруги при працевлаштуванні не залежно від статі, освіти, страхового стажу. Причини, з яких роботодавці не хочуть укладати трудові договори з молоддю, пов'язані з тим, що такі працівники, як правило, не мають досвіду, потребують додаткового навчання тощо. У молодих фахівців часто відсутня моральна готовність до конкуренції на ринку праці, що створює додаткові перешкоди при працевлаштуванні [5, с. 64]. Слід зазначити, що в національному законодавстві відсутнє визначення ейджизму. В нормативно-правових актах, що регулюють трудові правовідносини, законодавець виокремлює лише поняття дискримінації та забороняє її прояви в цілому і зокрема, за вікової дискримінації.

Ейджизм (від англ. *age* – вік) – це створення стереотипів, щодо дискримінації окремих людей або груп людей за віковою озна-

кою. На сьогоднішній день у світі налічується близько 600 мільйонів людей у віці 60 років і старше. До 2025 року це число подвоїться, а до 2050 року досягне 2 мільярдів, причому переважна більшість літніх людей буде проживати у країнах, що розвиваються [6]. Геронтолог Роберт Батлер з Національного інституту старіння провів новаторське наукове дослідження, вивчаючи представлені проблеми. У 1969 році йому вдалося висвітлити дискримінацію певних вікових груп, беручи до уваги суб'єктивні фактори, які впливають на інші вікові групи.

Враховуючи віковий критерій в сучасному суспільстві, можна виокремити певні форми, що характерні ейджизму, такі як: упередження ставлення до особи певного віку; стереотипні уявлення про фаховість і продуктивність осіб певного віку; обмежене сприйняття молоді в різних державних інституціях та інші. Характерною ознакою є поділ людей на певні групи, що об'єднані за віковим критерієм, оскільки їм властиві спільні риси. Зокрема, для літніх людей – це когнітивна деградація, економічна нестабільність, соціальна обмеженість.

В свою чергу вікова дискримінації може проявлятися у двох аспектах, як пряма дискримінація та непряма. Пряма дискримінація за віком – це ситуація, за якої з особою та/або групою осіб за їх певними ознаками поводяться менш прихильно, ніж з іншою особою та/або групою осіб в аналогічній ситуації, крім випадків, коли таке поводження має правомірну, об'єктивно обґрунтовану мету, способи досягнення якої є належними та необхідними [7]. Непряма дискримінація за віком – це такий тип обмежень, що проявляється у принципових позиціях роботи підприємств, установ чи організацій, які виокремлюють працівників за віковим критерієм, а інших працівників, що не входять до цієї групи обмежують у реалізації певних прав. Для прикладу, особі 22 роки, і вона під час роботи в певній компанії чи організації виявляє, що вона не має права на підвищення, оскільки роботодавець має політику, яка приймає лише працівників із післядипломною освітою (наприклад, ступінь магістра) можна фінансувати. Хоча це стосується всіх, це завдає шкоди людям певного віку,

оскільки вони рідше мають таку кваліфікацію через свій вік [8, с. 185].

Заборона дискримінації та її викорінення є відправною точкою у реалізації всіх прав і свобод людини, що спирається на основоположний принцип рівності. У США, де відзначається один з найвищих рівнів участі у трудовій діяльності людей старше 65 років, діє низка антидискримінаційних нормативно-правових актів. Наприклад, Закон «Про дискримінацію за віковою ознакою у сфері зайнятості» створює соціальні гарантії для працівників та обмеження для роботодавців, забороняє будь-який поділ працівників за віком, забороняє звільняти або не приймати на роботу через вік, а також вказувати обмеження віку у вакансіях. За порушення норм законодавства, Американську компанію Facebook було оштрафовано на 14 мільйонів доларів за позовом міністерства юстиції США через дискримінаційну політику під час прийому співробітників на роботу. Компанія Facebook повинна виплатити цивільний штраф у розмірі 4,75 мільйона доларів і близько 9,5 мільйона доларів постраждалим від дискримінації. У Мін'юсті країни стверджують, що щонайменше з 1 січня 2018 року по 18 вересня 2019 року Facebook при прийомі на певні посади дискримінував американських громадян і подекуди наймав лише іноземців із тимчасовими візами. За вчинення антидискримінаційних дій Facebook зобов'язали почати навчання своїх співробітників вимогам протидії дискримінації відповідно до американського закону про імміграцію та громадянство [9].

Якщо проблему ейджизму розглядати в цілому, не виокремлюючи певні фактори, то прослідковується закономірна тенденція у кожній країні. Для прикладу в Україні за останні роки значно знизився попит на фахівців 40–45 віку. В Німеччині така тенденція прослідковується в більш пізньому віці – після 50 років, а в Польщі – після 45 років. Отже, спробуємо з'ясувати, що саме впливає на виокремлення вікового критерію.

Досліджуючи Європейський ринок праці, який надає вакансії для потенційних працівників, слід зазначити, що здебільшого робото-

давцям потрібні фахівці, які добре володіють різномірними комп'ютерними програмами і, на жаль, не всі мають такий досвід у віці 50 років. Отже, ця проблема є релевантною для людей у віці 50–65 років. Але роботодавці намагаються подолати ці бар'єри та розробляють певні соціальні програми для людей у віці 39–40 років, щоб саме в 50 років не опинилися на межі безробіття.

Принагідно відзначити, що сьогодні чимало українських компаній ведуть боротьбу з ейджизмом та впроваджують ініціативні проекти для потенційних працівників різного віку. Наприклад, у компанії «Київстар» проводили стажування Kyivstar Returnship для тих, кого не беруть на роботу через різні стереотипи. Це кандидати, які мали перерву в роботі 3 роки, а також ті, хто вирішив кардинально змінити сферу діяльності та розпочати кар'єру з нуля [10]. І це лише один приклад, що засвідчує наскільки важливою є увага до визначеної проблематики великих компаній, які сьогодні є лідерами на українському ринку вакансій.

Сьогодні, кожен з нас спостерігає, наскільки швидко і глобально розвиваються професійні сфери, з'являються нові пропозиції на ринку праці, нові форми зайнятості, нові індустрії. Це дає певний поштовх для того, щоб активно змінювалися, як потенційні працівники так і роботодавці. Щоб встигати за цими змінами, потрібно постійно навчатися, підвищувати кваліфікацію з метою розширення професійної траєкторії не залежно від віку. В свою чергу, це дозволить бачити нові можливості і перспективи, своєчасно реагувати на виклики сьогодення, бути мобільним і активним. В цьому аспекті доцільно розглянути концепцію *слеш-кар'єри*. Вона спрямована на те, щоб фахівець успішно поєднував кілька професій або видів діяльності з урахуванням його освіти та професійних навичок. Слешери можуть одночасно працювати на підприємстві та займатися приватною практикою, що дозволить постійно поглиблювати теоретичний та практичний досвід і уникнути труднощів при пошуку нової вакансії у разі звільнення з основного місця роботи. Такий вид побудови і розвитку кар'єри активно

впроваджується в Англії, що дозволяє кожному працівнику швидко адаптуватися до змін, підвищити цінність для роботодавця та реалізовувати себе в конкретній професійній сфері без жодних дискримінаційних утисків.

Принагідно зауважити, що з метою стримування проявів дискримінації з боку роботодавців та убезпечення працівників, було прийнято Закон України «Про внесення змін до деяких законодавчих актів України щодо посилення захисту прав працівників» [11], який регламентує внесення змін до норм чинного законодавства. Зокрема, до Закону України "Про зайнятість населення" та Закону України «Про рекламу».

Згідно зі ст.1 Закону України «Про зайнятість населення» працездатні особи – це особи віком від 16 років, які проживають на території України і за станом здоров'я здатні до активної трудової діяльності [12]. Пунктом 8 ч.1 ст.5 цього ж Закону визначено державні гарантії у сфері зайнятості. До переліку яких, віднесено і захист від дискримінації у сфері зайнятості. Отже, держава гарантує кожному право на захист від будь-яких проявів дискримінації.

У свою чергу слід зазначити, що відповідно до ч. 1 ст. 24¹ Закону України «Про рекламу» [13] забороняється в рекламі про вакансії (прийом на роботу) висувати вимоги за ознаками раси, кольору шкіри, віку, статі, стану здоров'я, інвалідності, підозри чи наявності захворювання на ВІЛ/СНІД, сексуальної орієнтації, політичних, релігійних та інших переконань, членства у професійних спілках або інших громадських об'єднаннях, етнічного та соціального походження, сімейного та майнового стану, місця проживання, за мовними або іншими ознаками, не пов'язаними з характером роботи або умовами її виконання. У разі порушення передбачених Законом вимог на рекламодавця покладається обов'язок сплатити штраф у сумі десятикратного розміру мінімальної заробітної плати, встановленої законодавством на момент вчинення порушення.

Принагідно зауважимо, що в окремих випадках, відповідно до норм чинного законодавства, передбачено певні вимоги щодо

віку, рівня освіти, стану здоров'я працівника (ст. 22 КЗпП) [3]. Отже, у випадку відмови працівнику у прийнятті на роботу, зважаючи на досягнення граничного віку для певних посад та інших підстав, закріплених в законодавстві, її слід розцінювати як обґрунтовану.

Так, для прикладу проаналізуємо усталену практику з цього питання стосовно державних службовців. Відповідно до п.7 ст. 83 Закону України «Про державну службу» [14] державна служба припиняється у разі виходу державного службовця на пенсію або досягнення ним 65-річного віку, якщо інше не передбачено законом. У свою чергу п.2 ч.1 ст.20 Закону України «Про Конституційний Суд України» дає можливість судді КС працювати на займаній ним посаді до досягнення 70 років, тобто на 5 років довше, ніж судді загальної юрисдикції. Хоча останні безпосередньо забезпечують розгляд і вирішення більшості судових справ, тим самим забезпечуючи ефективне функціонування судової влади та задовольняючи суспільний запит на справедливий суд [15].

Враховуючи вищевикладене принагідно зазначити, що Законом України «Про внесення змін до Закону України «Про державну службу» щодо зняття вікових обмежень для роботи на державній службі» від 16.12.2020 №1086-IX внесено зміни до ст.83 зазначеного Закону і викладено в такій редакції – у зв'язку з потребами служби державний службовець за рішенням суб'єкта призначення може бути залишений на державній службі після досягнення 65-річного віку за його згодою. Рішення про продовження строку перебування на державній службі приймається суб'єктом призначення щороку, але не більш як до досягнення державним службовцем 70-річного віку [16].

Принагідно звернути увагу та проаналізувати практику ЄСПЛ у питанні дискримінації за віком державних службовців. Так, у справі «Moraru and Marin проти Румунії» від 20.12.2022 заявнику, оскільки вона була жінка, не надали можливості продовжувати працювати після досягнення пенсійного віку та до досягнення нею пенсійного віку, встановленого для чоловіків чинним законодав-

ством, що, на її переконання, слід розцінювати як дискримінацію за статтю.

Суду обґрунтував свою позицію, посилаючись на те, що просування гендерної рівності сьогодні є головною метою держав-членів Ради Європи. Для виправдання розбіжностей, заснованих виключно на статевій приналежності, потрібні дуже вагомі причини, особливо серйозні причини або, як іноді кажуть, особливо вагомі та переконливі причини. Зокрема, посилення на традиції, загальні припущення чи переважаючі соціальні погляди в конкретній країні є недостатнім виправданням відмінності у ставленні за ознакою статі. Наприклад, держави не можуть нав'язувати традиції, які впливають з ідеї, що чоловік відіграє домінуючу роль, а жінка – другорядну роль у сім'ї [17]. Отже, позиція суду в цій справі ґрунтувалася на тому, що законодавством передбачено віковий критерій для жінок і окремо для чоловіків, який передбачає припинення роботи і їх різниця корелюється з пенсійними схемами, що сприяє виправленню певної вікової нерівності. Але це не стосується обов'язку заявниці скористатися правом виходу на пенсію після досягнення пенсійного віку, передбаченого для жінок. Таким чином, Суд дійшов висновку, що ненадання заявникам можливості продовжувати працювати після досягнення пенсійного віку та до досягнення ними пенсійного віку, встановленого для чоловіків, становило дискримінацію.

Утім, за наявності нормативного регулювання недопущення дискримінації, ейджизм (вікова дискримінація осіб певної вікової групи) має активні прояви з боку свавілля роботодавців, але сьогодні кожен може відстоювати свої права використовуючи правові інструменти. Захист від дискримінації за віком регламентовано Законом України «Про засади запобігання та протидії дискримінації в Україні», зокрема у ст. 14, 15, 16 визначено відповідальність за порушення законодавства про запобігання та протидію дискримінації [18]. Уповноважений Верховної Ради України з прав людини здійснює контроль за дотриманням конституційних прав і свобод людини і громадянина та захист прав щодо запобігання будь-яким формам дискримінації.

З урахуванням викладеного слід зазначити, що повна реалізація права на рівність і недискримінацію вимагає систематичної трансформації, чинних нормативно-правових актів і усталених практики, які містять дискримінаційні норми і політику вікової сегрегації, що обмежує право, для певних осіб, у доступі до професійної та загальної освіти, охорони здоров'я та інших послуг, оскільки ґрунтується на ейджистських підвалинах.

Висновки. Резюмуючи викладене слід зазначити, що проблемна ейджизму є не новою для українського суспільства, але сьогодні вона потребує дієвих програм для та комплексного підходу, як роботодавців так і

державних органів влади для напрацювання скорегованого механізму дій, що унеможливить вчинення дискримінаційних утисків до працівників за віковим критерієм. Враховуючи результати дослідження, судову практику та європейські стандарти з окресленої проблематики, вважаємо за доцільне: по-перше, посилити тристоронню співпрацю та розробити за підтримки Уряду цільові програми щодо стимулювання роботодавців у працевлаштуванні молоді та осіб старшого віку; по-друге, розробити регіональні програми зайнятості з урахуванням попиту та пропозицій на період воєнного стану, що сприятиме економічному відновленню держави.

Література

1. Конвенція про дискримінацію в галузі праці та занять від 25 червня 1958 р. № 111. URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/993_161#Text.
2. Амелічева Л.П. Заборона дискримінації – основна засада правового регулювання відносин у сфері гідної праці. *Порівняльно-аналітичне право*. 2019. Вип. №5. С. 185–188.
3. Кодекс законів про працю України: Закон України від 10.12.1971 р. № 322-VIII. *Відомості Верховної Ради УРСР*. 1971. Дод. № 50. Ст. 375.
4. Older Workers Recommendation 1980 (No.162). URL: <https://www.ilo.org/dyn/normlex/en/f?p=NORM>.
5. Сахарук І.С. Дискримінація за ознакою віку в сфері праці. *Вісник Запорізького національного університету. Юридичні науки*. 2011. № 3. С. 63–70.
6. Шевченко З.В. Словник гендерних термінів. URL: <https://a-z-gender.net/ua/ejdzhizm.html>.
7. Якімова А. Ейджизм у трудових відносинах. URL: <https://www.hsa.org.ua/blog/eidzizm-u-trudovix-vidnosinax>.
8. Онишко О.Б., Тополевський Р.Б. Ейджизм (ageism) як латентна форма дискримінації за віком. *Соціально-правові студії*. 2021. Вип. 2 (12). С. 181–187.
9. Журавльова О. Facebook оштрафували на 14 млн доларів за дискримінацію. URL: <https://www.dw.com/uk/facebook-oshtrafuvaly-na-14-milioniv-dolariv-za-dyskryminatsiiu/a-59557351>.
10. Ейджизм в ІТ: причини та як з ним боротися. URL: <https://itexpert.work/uk/chy-ye-eidzhyzm-v-it-sferi-ta-shcho-z-tsym-robyty/>.
11. Про внесення змін до деяких законодавчих актів України щодо посилення захисту прав працівників: Закон України від 12.05.2022 р. № 2253-IX. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/2253-20#n75>.
12. Про зайнятість населення: Закон України від 05.07.2012. р. № 5067-VI. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/5067-17#Text>.
13. Про рекламу: Закон України від 03.07.1996 р. № 270/96-ВР. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/270/96-%D0%B2%D1%80#Text>.
14. Про державну службу: Закон України від 10.12.2015 р. № 889-VIII. URL: <https://zib.com.ua/ua/print/158519.html>.
15. Про Конституційний Суд України: Закон України від 13.07.2017 р. №2136-VIII. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/2136-19#Text>.
16. Про внесення змін до Закону України «Про державну службу» щодо зняття вікових обмежень для роботи на державній службі: Закон України від 16.12.2020 р. №1086-IX. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/1086-20#Text>.
17. Рішення ЄСПЛ у справі «MORARU AND MARIN ПРОТИ РУМУНІЯ» від 20.12.2022. URL: [https://hudoc.echr.coe.int/ukr#{%22languageisocode%22:\[%22ENG%22\],%22appno%22:\[%2253282/18%22,%2231428/20%22\],%22documentcollectionid%22:\[%22CHAMBER%22\],%22itemid%22:\[%22001-221835%22\]}](https://hudoc.echr.coe.int/ukr#{%22languageisocode%22:[%22ENG%22],%22appno%22:[%2253282/18%22,%2231428/20%22],%22documentcollectionid%22:[%22CHAMBER%22],%22itemid%22:[%22001-221835%22]}).
18. Про засади запобігання та протидії дискримінації в Україні: Закон України від 06.09.2021 р. № 5207-VI. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/5207-17#Text>.

References

1. Konventsiia pro dyskryminatsiiu v haluzi pratsi ta zaniat [Convention on Discrimination in the Field of Work and Occupation vid 25 chervnia 1958 r. № 111 (1958). Retrieved from: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/993_161#Text [in Ukrainian].
2. Amelicheva, L.P. (2019). Zaborona dyskryminatsii – osnovna zasada pravovoho rehuliuвання vidnosyn u sferi hidnoi pratsi [Prohibition of discrimination is the main basis of legal regulation of relations in the field of decent work]. *Porivnialno-analitychne pravo*, 5, 185–188 [in Ukrainian].
3. Kodeks zakoniv pro pratsiu Ukrainy [Code of Labor Laws of Ukraine]: Zakon Ukrainy vid 10.12.1971 r. № 322-VIII (1971). *Vidomosti Verkhovnoi Rady URSR*. 1971. Dod. № 50. St. 375 [in Ukrainian].
4. Older Workers Recommendation 1980 (No.162). Retrieved from: <https://www.ilo.org/dyn/normlex/en/f?p=NORM> [in English].
5. Sakharuk, I.S. (2011). Dyskryminatsiia za oznakoiu viku v sferi pratsi [Age discrimination in the field of work]. *Visnyk Zaporizkoho natsionalnoho universytetu. Yurydychni nauky*, 3, 63–70 [in Ukrainian].
6. Shevchenko, Z.V. Slovnyk gendernykh terminiv [Dictionary of gender terms]. Retrieved from: <https://a-z-gender.net/ua/ejdzhizm.htm> [in Ukrainian].
7. Yakimova, A. Eidzhyzm u trudovykh vidnosynakh [Ageism in labor relations]. URL: <https://www.hsa.org.ua/blog/eidzizm-u-trudovix-vidnosinax> [in Ukrainian].
8. Onyshko, O.B., & Topolevskyi, R.B. (2021). Eidzhyzm (ageism) yak latentna forma dyskryminatsii za vikom [Ageism as a latent form of age discrimination]. *Sotsialno-pravovi studii*, 2 (12), 181–187 [in Ukrainian].
9. Zhuravlova, O. Facebook oshtrafuvaly na 14 mln dolariv za dyskryminatsiiu [Facebook was fined \$14 million for discrimination]. Retrieved from: <https://www.dw.com/uk/facebook-oshttrafuvaly-na-14-milioniv-dolariv-za-dyskryminatsiiu/a-59557351> [in Ukrainian].
10. Eidzhyzm v IT: prychny ta yak z nym borotysia [Ageism in IT: causes and how to deal with it]. Retrieved from: <https://itexpert.work/uk/chy-ye-eidzhyzm-v-it-sferi-ta-shcho-z-tsym-robyty/> [in Ukrainian].
11. Pro vnesennia zmin do deiakykh zakonodavchykh aktiv Ukrainy shchodo posylennia zakhystu prav pratsivnykiv [On making changes to some legislative acts of Ukraine on strengthening the protection of workers' rights]: Zakon Ukrainy vid 12.05.2022 r. № 2253-IX. Retrieved from: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/2253-20#n75> [in Ukrainian].
12. Pro zainiatist naseleennia [About population employment]: Zakon Ukrainy vid 05.07.2012. r. № 5067-VI. Retrieved from: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/5067-17#Text> [in Ukrainian].
13. Pro reklamu [About advertising]: Zakon Ukrainy vid 03.07.1996 r. № 270/96-VR. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/270/96-%D0%B2%D1%80#Text> [in Ukrainian].
14. Pro derzhavnu sluzhbu [About civil service]: Zakon Ukrainy vid 10.12.2015 r. № 889-VIII. Retrieved from: <https://zib.com.ua/ua/print/158519.html> [in Ukrainian].
15. Pro Konstytutsiinyi Sud Ukrainy [About the Constitutional Court of Ukraine]: Zakon Ukrainy vid 13.07.2017 r. №2136-VIII. Retrieved from: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/2136-19#Text> [in Ukrainian].
16. Pro vnesennia zmin do Zakonu Ukrainy «Pro derzhavnu sluzhbu» shchodo zniattia vikovykh obmezhen dlia roboty na derzhavnii sluzhbi [On the introduction of amendments to the Law of Ukraine "On Civil Service" regarding the removal of age restrictions for work in the civil service]: Zakon Ukrainy vid 16.12.2020 r. №1086-IX. Retrieved from: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/1086-20#Text> [in Ukrainian].
17. Rishennia YeSPL u spravi «MORARU AND MARIN PROT Y RUMUNIIA» [Decision of the ECtHR in the case "MORARU AND MARIN v. ROMANIA"] vid 20.12.2022. Retrieved from: <https://hudoc.echr.coe.int/ukr#%7B%22languageisocode%22:%5B%22ENG%22%5D,%22appno%22:%5B%2253282/18%22,%2231428/20%22%5D,%22documentcollectionid%22:%5B%22CHAMBER%22%5D,%22itemid%22:%5B%22001-221835%22%5D%7D> [in Ukrainian].
18. Pro zasady zapobihannia ta protydii dyskryminatsii v Ukraini [About the principles of preventing and countering discrimination in Ukraine]: Zakon Ukrainy vid 06.09.2021 r. № 5207-VI. Retrieved from: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/5207-17#Text> [in Ukrainian].

УДК 343.163:349.22

DOI 10.32782/cuj-2024-4-5

Лашутін Сергій Олександрович

аспірант кафедри публічного та приватного права

Східноукраїнського національного університету імені Володимира Даля

ORCID: 0009-0004-0324-8703

ЄДНІСТЬ ТА ДИФЕРЕНЦІАЦІЯ ПРАВОВОГО РЕГУЛЮВАННЯ ТРУДОВИХ ВІДНОСИН ПРАЦІВНИКІВ ПРОКУРАТУРИ НА ЕТАПІ ЇХ ВИНИКНЕННЯ

Трудові правовідносини працівників прокуратури України є однією із ключових категорій трудового права. Саме тому важливим є з'ясування моменту виникнення трудових правовідносин працівників прокуратури, за якими підставами вони виникають.

Метою статті є висвітлення прояву єдності та диференціації трудо-правового регулювання на етапі виникнення трудових відносин працівників прокуратури України.

У статті розкрито напрацювання вчених стосовно розуміння поняття трудових відносин, а також запропоновано авторську дефініцію поняття трудових відносин працівників прокуратури України. Надалі розглянуто тези науковців стосовно проявів диференціації у питанні виникнення трудових відносин працівників прокуратури. Шляхом аналізу чинного законодавства виявлено особливості правових підстав виникнення трудових відносин з працівниками прокуратури України. Підсумовано, що для їх виникнення необхідний складний юридичний факт (фактичний склад), що включає в себе акт про призначення на посаду та складення відповідної присяги. Виокремлено прояви як єдності, так і диференціації правового регулювання у виникненні трудових відносин працівників прокуратури. Наголошено, що найбільшою є диференціація правового регулювання у виникненні трудових відносин з власне прокурорами та державними службовцями органів прокуратури. Здійснено висновок про те, що диференціація у правовому регулюванні зазначеної проблематики обумовлена насамперед інтеграцією адміністративно-правового елементу у визначеному інституті трудового законодавства та з огляду на необхідність забезпечення захисту та охорони публічно-правового інтересу. А єдність правового регулювання зазначеного питання проявляється у тому, що трудові відносини працівників прокуратури можуть виникати виключно на підставі відповідного чітко визначеного законом юридичного факту (у даному випадку – фактичного складу) та при виникненні трудових відносин працівників прокуратури укладаються перелік актів та документів, за аналізом змісту та сутності яких можна визначити, що вони мають зміст трудового договору.

Ключові слова: трудові відносини, юридичний факт, працівники прокуратури, виникнення трудових відносин, призначення на посаду, трудовий договір, присяга.

Lashutin S. O. Unity and differentiation of legal regulation of labor relations of prosecutors at the stage of their emergence

labor relations of employees of the Prosecutor's Office of Ukraine is one of the key categories of labor law. That is why it is important to find out the moment of the emergence of employment relations of prosecutor's office employees, on what grounds they arise.

The purpose of the article is to highlight the manifestation of unity and differentiation of labor law regulation at the stage of the emergence of labor relations of employees of the Prosecutor's Office of Ukraine.

The article reveals the work of scientists regarding the understanding of the concept of labor relations, and also offers the author's definition of the concept of labor relations of employees of the Prosecutor's Office of Ukraine. In the future, the theses of scientists regarding the manifestations of differentiation in the issue of the emergence of labor relations of employees of the prosecutor's office will be considered. Through the analysis of the current normative and legal regulation, the peculiarities of the legal grounds for the emergence of labor relations with the employees of the Prosecutor's Office of Ukraine were revealed. It is concluded that a complex legal fact (actual structure) is necessary for their occurrence, which includes the act of appointment to the position and the taking of the corresponding oath. Manifestations of both unity and differentiation of legal regulation in the emergence of labor relations of employees of the prosecutor's office are singled out. It is emphasized that the greatest differentiation of legal regulation is in the emergence of labor relations with prosecutors and civil servants of prosecutor's offices. It was concluded that the differentiation in the legal regulation of the mentioned issues is due primarily to the

integration of the administrative-legal element in the defined institution of labor legislation and in view of the need to ensure the protection and protection of the public-law interest. And the unity of the legal regulation of the mentioned issue is manifested in the fact that the labor relations of the employees of the prosecutor's office can arise exclusively on the basis of a corresponding legal fact clearly defined by law (in this case - the actual composition) and when the labor relations of the employees of the prosecutor's office arise, a list of acts and documents is drawn up, based on the analysis of the content and the essences of which can be determined to have the content of an employment contract.

Key words: labor relations, legal fact, employees of the prosecutor's office, emergence of labor relations, appointment to a position, labor contract, oath

Вступ. Трудові правовідносини працівників прокуратури України є однією із ключових категорій трудового права. У змісті наведених правовідносин розкривається власне сутність трудо-правового регулювання. Зміст трудових відносин працівників прокуратури є таким широким та багатоелементним поняттям, досліджуючи яке і вдається розкрити особливості єдності та диференціації трудових відносин працівників прокуратури України. Саме тому важливим є з'ясування моменту виникнення трудових правовідносин працівників прокуратури, за якими підставами вони виникають, а також які саме підстави та умови виникнення трудових правовідносин працівників прокуратури є проявом диференціації, а які – єдності правового регулювання трудового права.

Матеріали та методи. Загальні питання підстав та умов виникнення трудових відносин склали предмет наукових досліджень багатьох науковців. Зокрема, В. М. Андрієва, Г. О. Барабаша, Н. Б. Болотіної, О. В. Грабчака, Ю. М. Гришиної, В. В. Жернакова, М. І. Іншина, П. Д. Пилипенка, С. М. Прилипка, О. І. Процевського, Ю. О. Саєнко, В. І. Щербини, О. М. Ярошенка та ін. Окремі аспекти підстав виникнення трудових відносин працівників прокуратури висвітлила у своїй роботі К.О. Кизименко.

Проте на сьогодні бракує спеціальних досліджень прояву єдності та диференціації трудо-правового регулювання на етапі виникнення трудових відносин працівників прокуратури України.

Серед методів, що застосовувалися під час дослідження, можна окреслити як загальнонаукові (метод структурно-системного аналізу, логічний, герменевтичний, аналізу та синтезу), так і спеціально-правові (формально-

юридичний, порівняльно-правовий) методи наукового пізнання, що дозволило реалізувати єдність дослідження.

Метою статті є висвітлення прояву єдності та диференціації трудо-правового регулювання на етапі виникнення трудових відносин працівників прокуратури України.

Результати. На думку В.О. Кучера, «трудо-ві правовідносини можна визначити як відносини, врегульовані нормами трудового права, які виникають через трудовий договір між роботодавцем і працівником, одночасно трудові правовідносини – це юридична форма вираження суспільно-трудо-вих відносин, які виникають на двосторонній основі: між власником або уповноваженим ним органом і працівником» [1, с. 96]. Своєю чергою О. М. Ярошенко пропонує визначити трудові правовідносини як «добровільні вольові відносини працівника з роботодавцем у сфері застосування і реалізації праці, що виражаються у взаємних суб'єктивних правах та обов'язках, визначених законодавством чи договором» [2, с. 18].

Отже, підсумовуючи наведене, трудові відносини працівників прокуратури України – це тривалі цілеспрямовані правовідносини, ядром яких є застосування праці працівника прокуратури, реалізація ним своїх спеціальних знань та вмінь, навичок з підпорядкуванням внутрішньому трудовому розпорядку, які виникають між працівником прокуратури та державою в особі відповідного органу прокуратури та є комплексними за режимом правового регулювання (з включенням окремих методів та прийомів адміністративного права). Зокрема, проявом інтеграції окремих прийомів адміністративного права є такі особливості трудових відносин, як жорсткі субординаційні зв'язки у додаток до підпорядку-

вання внутрішньому трудовому розпорядку, жорстке визначення посадових обов'язків та прав і повноважень як варіант загального визначення трудової функції, яку виконує працівник в межах трудового договору тощо. Проте все ж в центрі таких правовідносин, як і у будь-яких інших видах трудових відносин – реалізація права людини на працю, на реалізацію власних здібностей, а також на можливість заробляти собі на життя працюю, на яку вона вільно погоджується.

Надалі доцільно звернути увагу на позицію К.О. Кизименко, яка розмірковує над тим, що «трудові відносини в органах прокуратури виникають, змінюються та припиняються під впливом цілої низки юридичних фактів, серед яких трудовий договір не має вирішального значення. Так, текст Закону України «Про прокуратуру», підзаконні акти, що стосуються трудової діяльності в органах прокуратури, практика формування прокурорського корпусу свідчать про відсутність прецедентів укладання трудових договорів з працівниками прокуратури» [1, с. 374].

Досить слушно з цього приводу зауважує Т.М. Додіна, яка розмірковує, що «праця працівників прокуратури регулюється централізовано, а також існують особливості в правовому регулюванні праці прокурорів, що обумовлені їх особливою роллю в забезпеченні законності, захисті прав та інтересів громадян, суспільства та держави. Трудові відносини працівників прокуратури регулюються загальними, спеціальними та особливими нормативними актами» [3, с. 33].

А отже, як бачимо, уже наведені тези наводять на висновок про те, що у виникненні трудових правовідносин працівників прокуратури прослідковується яскравий прояв як єдності, так і диференціації трудо-правового регулювання. Проявом єдності є те, що все ж трудові правовідносини працівників прокуратури, як і будь-які інші трудові правовідносини, виникають за умови наявності певного юридичного факту. Точніше, у випадку виникнення трудових правовідносин працівників прокуратури – складного юридичного факту (юридичного складу). Уже сама сутність та зміст такого складного юридичного

факту у даному випадку – це прояв диференціації правового регулювання. Як бачимо, з аналізу початкових тез науковців, виникнення трудових відносин працівників прокуратури не ототожнюється та не пов'язується із укладенням трудового договору. Більше того, трудовий договір як самостійний документ з працівниками прокуратури не укладається, а має місце фактичний трудовий договір, про існування якого свідчить зміст правовідносин працівників прокуратури, а також сутність інших юридичних актів, які укладаються з працівниками прокуратури з огляду на їхню професійну діяльність.

Задля більш точного аналізу єдності та диференціації виникнення трудових відносин працівників прокуратури України доцільно розглянути окремі особливості реалізації особою права стати працівником прокуратури. З такою ціллю насамперед розглянемо, як виникають трудові відносини з наступними категоріями працівників прокуратури: власне прокурорами; особами, які здійснюють організаційно-правове забезпечення діяльності прокуратури (державні службовці органів прокуратури).

Як наголошує О.М. Кизименко, «особливим юридичним фактом у правостановлюючому фактичному юридичному складі, необхідному для виникнення трудових відносин з прокурорським працівником, є прийняття присяги. А специфічним видом документа, який оформлюється, на працівника внаслідок його призначення на посаду, є посвідчення працівника прокуратури» [1, с. 374].

Відповідно до статей 28–29 Закону України «Про прокуратуру» від 14.10.2014 № 1697-VII, «добір кандидатів на посаду прокурора здійснюється із числа осіб, які відповідають вимогам, установленим статтею 27 цього Закону. Кожен, хто відповідає встановленим вимогам до кандидата на посаду прокурора, має право звернутися до відповідного органу із заявою про участь у доборі кандидатів на посаду прокурора.

Добір кандидатів та їх призначення на посаду прокурора здійснюється в порядку, визначеному цим Законом, та включає: 1) прийняття відповідним органом рішення про про-

ведення добору кандидатів на посаду прокурора; 2) подання особами, які виявили бажання стати прокурором, до відповідного органу заяви та документів; 3) здійснення перевірки відповідності осіб вимогам, установленим до кандидата на посаду прокурора; 4) складання кваліфікаційного іспиту; 5) оприлюднення списку кандидатів, які успішно склали кваліфікаційний іспит; 6) організацію спеціальної перевірки кандидатів, які успішно склали кваліфікаційний іспит; 7) визначення рейтингу кандидатів на посаду прокурора серед осіб, які успішно склали кваліфікаційний іспит та щодо яких проведено спеціальну перевірку, а також зарахування їх до резерву на заміщення вакантних посад прокурорів окружних прокуратур; 8) оголошення конкурсу на призначення прокурором-стажистом окружної прокуратури серед кандидатів, які перебувають у резерві; 9) проведення конкурсу на призначення прокурором-стажистом окружної прокуратури на основі рейтингу кандидатів; 10) направлення подання керівнику обласної прокуратури щодо призначення кандидата прокурором-стажистом окружної прокуратури; 11) призначення особи прокурором-стажистом окружної прокуратури; 12) складення особою присяги прокурора; 13) проходження прокурором-стажистом окружної прокуратури спеціальної підготовки; 14) призначення прокурора-стажиста окружної прокуратури, який успішно пройшов спеціальну підготовку, на посаду прокурора окружної прокуратури» [2].

Таким чином, для виникнення трудових відносин працівники прокуратури (зокрема, власне й прокурори) повинні пройти багато етапів добору. Отже, підсумовуючи наведене вище, у разі виникнення трудових відносин за загальними умовами трудо-правового регулювання має місце узгодження усіх істотних умов та укладення трудового договору між працівником та роботодавцем з подальшим виконанням працівником своєї трудової функції з підпорядкуванням внутрішньому трудовому розпорядку.

На нашу думку, виникнення трудових відносин прокурора та органу прокуратури відбувається у зв'язку та з моменту призначення на посаду та складення Присяги прокурора.

Саме наведені два юридичних факти у їхній сукупності свідчать про вступ прокурора у трудові відносини.

Водночас усі викладені нами вище етапи проходження добору кандидатів на посаду відіграють визначальну роль у прийнятті рішення про призначення на посаду, проте вони не входять до того юридичного складу, який безпосередньо свідчить про виникнення трудових відносин прокурора та органу прокуратури України.

На наш погляд, у даному випадку має місце відповідна багатостадійна адміністративна процедура, яка врегульована виключно нормами адміністративного права, та має більше значення саме для цілей публічно-правових відносин. До предмету нашого дослідження, як нам видається, вона має опосередковане відношення. Зазначена адміністративна процедура закріплена у законодавстві насамперед задля досягнення публічно-правових цілей, зокрема, з огляду на підвищену суспільну та правову відповідальність посади прокурора, з огляду на значущість виконуваної органами прокуратури функції щодо захисту прав людини та інтересів держави, з огляду на складність реалізації наданої компетенції. Зокрема, важливим є забезпечити добір таких кандидатів на посаду прокурора, які за всіма кваліфікаційними вимогами, освітнім, компетентнісним рівнем, мотивованістю та доброчесністю будуть відповідати наданій прокуратурі функції.

Тому так, дійсно, процедура добору кандидатів на посаду прокурора є важливим етапом у процесі створення передумов для виникнення трудових відносин між прокурором та органом прокуратури. Проте, вважаємо, що ця процедура є предметом вивчення адміністративного права, а з безпосереднім виникненням трудових відносин у досліджуваній сфері вона пов'язана таким чином, що слугує передумовою для подальшого виникнення трудових відносин, є проявом диференціації правового регулювання трудової діяльності, яка полягає у встановленні та підтвердженні за результатами такої процедури додаткових вимог до кандидата на посаду прокурора як працівника: його компетенції, знань, умінь,

навичок, особистісних рис, дотримання етичних норм та правил, вимог щодо несумісності тощо.

Аналізуючи таку складну багатоетапну процедуру також відзначаємо, що особа, яка бажає зайняти посаду прокурора, може пройти певні етапи добору на посаду прокурора, проте не обов'язково вона автоматично може стати прокурором. Тобто кожен етап добору кандидатів та призначення їх на посаду є самостійною стадією, яка завершується прийняттям відповідного адміністративного акту чи рішення уповноваженим суб'єктом. Такий етап є самодостатнім, та для продовження та просування по наступних етапах добору є не автоматичним, а є наслідком прояву як волевиявлення кандидата на посаду прокурора, так і уповноваженого суб'єкта на відповідному етапі, яке приймається з огляду на результати проходження попереднього етапу та рішення уповноваженого суб'єкта на попередньому етапі. Наведене вкотре підтверджує здійснений нами вище висновок.

Переходячи до розгляду виникнення трудових відносин працівників прокуратури, які не є власне прокурорами, а є державними службовцями органу прокуратури та здійснюють організаційне забезпечення діяльності органу прокуратури, зауважимо, що воно здійснюється за схожим принципом. Аналізуючи положення Закону України «Про державну службу» [4], зауважимо, що виникнення трудових відносин державних службовців органу прокуратури здійснюється за наслідками такого фактичного складу: Акт про призначення на посаду та складення Присяги державного службовця.

На нашу думку, акт про призначення на посаду є, де-юре, є укладеним трудовим договором та водночас рішенням суб'єкта призначення (адміністративним актом) про призначення на посаду державної служби. В той же час, складення Присяги державного службовця, як і Присяги прокурора, є специфічним та невід'ємним юридичним фактом, який у поєднанні із актом призначення на посаду свідчить про виникнення трудових відносин працівника прокуратури. Прийняття присяги є своєрідним морально-етичним

зобов'язанням, маніфестом особи, яка бажає обіймати посаду державної служби/прокуратури, яка засвідчує прихильність та усвідомлення такою особою цінностей державної служби та принципів діяльності органів прокуратури та зобов'язання неухильно їм слідувати. Адже діяльність в органі прокуратури має певне змістове та ціннісне наповнення, спрямована на досягнення ключових завдань суспільного розвитку, служінню народу України. Це є теж проявом диференціації правового регулювання.

Поряд з тим, у Законі №889 також містяться схожі за правовою природою до інституту процедури добору кандидатів на посаду прокурора норми щодо проведення конкурсу на зайняття посад державної служби. За аналогією із зазначеними вище міркуваннями, вважаємо, що правовий інститут конкурсу на зайняття посад державної служби, на нашу думку, є предметом правового регулювання адміністративного права та слугує засобом досягнення публічно-правових цілей. Для цілей нашого дослідження – проходження такого конкурсу є засобом підтвердження тих додаткових вимог до особи як до працівника (державного службовця), що є проявом диференціації правового регулювання. Наприклад, це правові вимоги щодо несумісності, освіти, кваліфікації, володіння державною мовою, досвід роботи на посаді тощо.

Висновки. Підсумовуючи наведене, правове регулювання виникнення трудових відносин працівників прокуратури України характеризується як єдністю, так і диференціацією, що можна загалом відобразити у наступному:

1) проявом єдності у правовому регулюванні окресленого питання є те, що: а) трудові відносини працівників прокуратури можуть виникати виключно на підставі відповідного чітко визначеного законом юридичного факту (у даному випадку – фактичного складу); б) при виникненні трудових відносин працівників прокуратури укладаються перелік актів та документів, за аналізом змісту та сутності яких можна визначити, що вони мають зміст трудового договору;

2) проявом диференціації у правовому регулюванні окресленого питання є те, що:

а) найбільш диференційованим є питання виникнення трудових відносин таких працівників прокуратури, як власне прокурорські працівники та державні службовці органів прокуратури; б) диференціація у правовому регулюванні зазначеної проблематики обумовлена насамперед інтеграцією адміністративно-правового елементу у визначеному інституті трудового законодавства та з огляду на необхідність забезпечення захисту та охорони публічно-правового інтересу; в) зокрема, при виникненні трудових відносин проявом диференціації є не просте укладення трудового договору, а необхідність встанов-

лення цілого фактичного складу – акту про призначення на посаду (рішення про призначення на посаду) та прийняття відповідної присяги. В той же час, законодавством визначається ціла низка підвищених (у порівнянні з іншими категоріями працівників) вимог до працівника прокуратури: його освіти, володіння державною мовою, вимог щодо несумісності, щодо моральних, ділових та інших якостей, а також вимагається факт проходження відповідних організаційно-правових форм підтвердження компетентнісних якостей кандидата на посаду (його теоретичних знань та практичних навиків) у вигляді конкурсу на посаду державної служби та добору кандидатів на посаду прокурора.

Література

1. Трудове право України: навч. посіб. / кол. авторів; за ред. В. О. Кучера. Львів: ЛьвДУВС, 2017. 564 с.
2. Трудове право України: підручник / за ред. проф. О. М. Ярошенко. Харків, 2022. 376 с.
3. Кизименко К. О. Підстави виникнення трудових відносин в органах прокуратури. *Держава і право*. 2010. Вип. 47. С. 372–377.
4. Про прокуратуру : Закон України від 14.10.2014 р. №1697-VII. *Голос України*. 2014. № 206.
5. Додіна Т. М. Особливості виникнення трудових відносин з прокурорсько-слідчими працівниками. *Актуальні проблеми держави і права*. 2009. С. 31–35.
6. Про державну службу : Закон України від 10.12.2015 р. №889-VIII. *Голос України*. 2015. № 250.

References

1. Kuchera, V.O. (2017). *Trudove pravo Ukrayiny: navchal'nyy posibnyk [Labor law of Ukraine: study guide]*. Lviv: LvDUVS [in Ukrainian].
2. Yaroshenko, O.M. (2022). *Trudove pravo Ukrayiny: pidruchnyk [Labor law of Ukraine: textbook]*. Kharkiv : Vyd-vo [in Ukrainian].
3. Kyzymenko, K.O. (2010). Pidstavy vynyknennya trudovykh vidnosyn v orhanakh prokuratury [Reasons for the emergence of labor relations in the prosecutor's office]. *Derzhava i pravo*, 47, 372–377 [in Ukrainian].
4. Pro prokuraturu [About the prosecutor's office]: Zakon Ukrainy vid 14.10.2014 №1697-VII (2014). *Holos Ukrainy*. № 206 [in Ukrainian].
5. Dodina, T.M. (2009) Osoblyvosti vynyknennya trudovykh vidnosyn z prokurors'ko-slidchymy pratsivnykamy [Peculiarities of the emergence of labor relations with prosecutor-investigative workers]. *Aktual'ni problemy derzhavy i prava*, 31–35 [in Ukrainian].
6. Pro derzhavnu sluzhbu [About civil service]: Zakon Ukrayiny vid 10.12.2015 №889-VIII (2015). *Holos Ukrainy*. № 250 [in Ukrainian].

УДК 35.07:316.485:001.8
DOI 10.32782/cuj-2024-4-6

Лисий Вадим Вікторович

аспірант кафедри бізнес-економіки та адміністрування
Сумського державного педагогічного університету імені А. С. Макаренка
ORCID: 0009-0008-3187-6255

Іваній Олена Миколаївна

кандидат педагогічних наук, доцент,
завідувач кафедри права та публічного управління
Сумського державного педагогічного університету імені А. С. Макаренка
ORCID: 0000-0003-3967-7900

ТЕОРЕТИКО-МЕТОДОЛОГІЧНІ ПІДСТАВИ ДОСЛІДЖЕННЯ МЕДІАЦІЇ В ПУБЛІЧНОМУ УПРАВЛІННІ

В умовах сьогодення медіація як інструмент розв'язання конфліктів набуває все більшого значення в системі публічного управління, сприяючи ефективнішій комунікації та зменшенню соціальної напруги. Медіація відкриває нові можливості для гармонізації відносин у публічному управлінні, сприяючи розвитку діалогу й довіри між суспільством (громадянами) і державними інституціями. Поточне дослідження базується на наукових працях з медіації в публічному управлінні, застосовуючи комплексний підхід із методами аналізу, синтезу, узагальнення, систематизації та наукового абстрагування для визначення ролі, можливостей і ризиків медіації та створення її теоретико-методологічної основи. У статті визначено характерні особливості застосування медіації у сфері публічної адміністрації та її потенціал у розв'язанні соціально значущих конфліктів стосовно публічного управління. Виокремлено та описано основні можливості медіації, такі як: зниження напруги в конфліктних ситуаціях, ефективне розв'язання спорів без залучення суду, розвиток культури діалогу й компромісу, зменшення навантаження на судову систему, збереження конфіденційності й захист інтересів сторін. Також у ході дослідження порівняно ризики її застосування, які можуть обмежувати ефективність публічного управління. Авторами обґрунтовано й розроблено систему теоретико-методологічних підходів до дослідження медіації (цілі та види медіації в публічному управлінні, сфера впливу медіації на публічне управління, методологічні підстави медіації в публічному управлінні). Надана авторами схема продемонструвала цілісний підхід до вивчення медіації в сфері публічного управління, показуючи зв'язок між теоретичними та методологічними аспектами й специфікою її застосування. Подальші наукові дослідження можуть бути спрямовані на порівняння українського досвіду використання медіації в публічному управлінні та закордонного, а також на визначення оптимальних шляхів інтеграції цих практик в український контекст для підвищення ефективності публічного управління.

Ключові слова: публічне адміністрування, конфлікти, взаємодія громадян і публічних установ, судова медіація, позасудова медіація.

Lysyi V. V., Ivanii O. M. Theoretical and methodological foundations of the research of mediation in public administration

today, mediation as a tool for conflict resolution is becoming increasingly important in the public administration system, contributing to more effective communication and reducing social tension. Mediation opens up new

opportunities for harmonizing relations in public administration, promoting dialogue and trust between society (citizens) and state institutions. The current study is based on scientific works on mediation in public administration, using an integrated approach with methods of analysis, synthesis, generalization, systematization and scientific abstraction to determine the role, opportunities and risks of mediation and to create its theoretical and methodological basis. The article identifies the characteristic features of mediation in the field of public administration and its potential in resolving socially significant conflicts concerning public administration. The author identifies and describes the main possibilities of mediation, such as: reducing tension in conflict situations, effective dispute resolution without involving the court, developing a culture of dialogue and compromise, reducing the burden on the judicial system, maintaining confidentiality and protecting the interests of the parties. The study also compares the risks of its application which may limit the effectiveness of public administration. The author substantiates and develops a system of theoretical and methodological approaches to the study of mediation (objectives and types of mediation in public administration, the scope of mediation's impact on public administration, and the methodological basis for mediation in public administration). The scheme provided by the author demonstrates a holistic approach to the study of mediation in public administration, showing the connection between theoretical and methodological aspects and the specifics of its application. Further research may be aimed at comparing the Ukrainian experience of using mediation in public administration with the foreign experience, as well as at identifying the best ways to integrate these practices into the Ukrainian context to improve the efficiency of public administration.

Key words: *public administration, conflicts, interaction between citizens and public institutions, judicial mediation, out-of-court mediation.*

Вступ. Впродовж останніх 20 років державний сектор усіх країн зазнав значних змін, оскільки уряди намагаються реагувати на виклики технологічних змін, глобалізації й міжнародної конкурентоспроможності. Все частіше зустрічається інтернаціоналізація правових норм у цій сфері, перегляд статусу державного службовця та необхідність економії ресурсів і часу для подолання конфліктів, які заважають роботі органів влади у наданні послуг, що сприяло широкому застосуванню альтернативних методів розв'язання конфліктів. Навички медіації стали важливими елементами, а іноді й передумовами ефективної реформи державного управління та орієнтації його діяльності на інтереси громадян. Країни-сусіди Європейського Союзу гармонізували законодавство в цій сфері, щоб досягти міжнародних стандартів. Мотивація до застосування медіації в цих країнах впливає з успішних практик використання цих методів у адміністративній діяльності країн-членів ЄС, роботи Європейського омбудсмена при Раді Європи, який спеціалізується на посередництві в конфліктах між органами влади та приватними особами, а також інтеграції цього питання в сучасну систему управління якістю надання публічних послуг. Як держави-члени ЄС, так і сусідні країни мають низку національних особливостей щодо застосування медіації у сфері адміністративної роботи [1].

Пострадянські держави зіштовхуються з низкою проблем у реорганізації адміністративної системи та розширенні компетенцій персоналу, політизації державного управління, свавілля та жорсткості, інертності бюрократичного суспільства, успадкованого від тоталітарної системи тощо.

Отже, з огляду на вищезазначене, актуальність теоретико-методологічних підстав дослідження медіації в публічному управлінні обумовлена необхідністю пошуку ефективних інструментів для запобігання та вирішення конфліктів у державному секторі, що є ключовим аспектом успішної модернізації публічного управління.

Реформування адміністративних структур в умовах глобальних викликів та інтеграційних процесів вимагає від державних установ адаптації до сучасних стандартів управління та формування інституцій, здатних до конструктивного діалогу з громадянами. Медіація, як один із найважливіших альтернативних методів врегулювання спорів, сприяє не лише ефективному вирішенню конфліктних ситуацій, але й підвищує рівень довіри до державних інституцій, забезпечуючи прозорість та відкритість процесів прийняття рішень. У цьому контексті наукове обґрунтування методів та підходів до використання медіації у публічному управлінні сприятиме покращенню взаємодії між органами влади

та суспільством, підвищенню ефективності надання публічних послуг і, відповідно, поліпшенню якості життя громадян.

Отже, метою поточної статті є висвітлення ключових особливостей теоретико-методологічних підстав дослідження медіації в публічному управлінні. Згідно задач перед дослідженням постають певні завдання, а саме: відзначити особливості медіації в контексті публічного управління; конкретизувати можливості та ризики медіації в публічному управлінні, а також розробити систему теоретико-методологічних підстав дослідження медіації в публічному управлінні.

Аналіз останніх досліджень і публікацій.

Це дослідження базується на низці наукових робіт закордонних та вітчизняних теоретиків та практиків. Зокрема, у своїй науковій роботі автор М. Раммата [1] розглянув управління конфліктами через медіацію в публічній адміністрації, підкреслюючи її важливість для покращення ефективності управлінських процесів. Інші закордонні автори, такі як Дж. Салм та Дж. Ордвей [2] акцентували увагу на політичному процесі освіти та лідерства через медіацію, відкриваючи нові горизонти для розуміння ролі медіації в управлінських структурах. Н. Черненко [3] розглядав концепції конфлікт-коучингу та медіації, акцентуючи їх значення для вирішення конфліктних ситуацій у державному секторі. Науковець Д. Вуцетіч [4] поставив питання про життєздатність медіації в адміністративних справах, підкреслюючи її потенціал як ефективного механізму врегулювання спірних ситуацій. У роботі авторів В. Волошин і Ю. Мустафаєва [5] було розглянуто медіацію як спосіб профілактики конфліктів, що сприяє підвищенню ефективності державних органів. Українська авторка О. Кармаза [6] зосередилася на основних концепціях розвитку інституту медіації, вказуючи на важливість цих інструментів у сучасній системі управління конфліктами. К. Токарева [7] досліджувала принципи впровадження медіації у публічно-правових спорах, акцентуючи на важливості цього процесу для реформування публічного управління. Автори В. Теремецький та ін. [8] вивчали медіацію в адміністративних і юридичних

спорах в Україні з європейської перспективи, підкреслюючи важливість адаптації європейських практик до українського контексту. Нарешті, дослідник О. Меленко [9] провела порівняльно-правовий аналіз медіації як альтернативної форми вирішення спорів, виявляючи ефективні практики, які можуть бути впроваджені в Україні. Таким чином, поточне дослідження гуртувалося на різноманітних наукових джерелах, які доповнили розуміння медіації в публічному управлінні та її потенціалу для покращення управлінських практик.

Проте, незважаючи на достатньо велику кількість досліджень та напрацювань, методологічні підстави дослідження зазначеного питання потребують подальших та додаткових розвідок.

Матеріали та методи. Матеріалами дослідження слугували наукові праці учених, які досліджували проблематику медіації в публічному управлінні. Застосовано комплексний підхід, який передбачає поєднання різних методів для отримання достовірних і об'єктивних результатів. Зокрема, на базі опрацювання літературних джерел було задіяно такі загальнонаукові методи, як аналіз, синтез та узагальнення для формулювання особливостей і визначення ролі медіації в публічному управлінні. Метод систематизації було використано для визначення можливостей і ризиків медіації в контексті публічного управління. Застосування методу наукового абстрагування дало змогу виокремити загальні закономірності та специфічні особливості досліджуваного виду питання на створити схему теоретико-методологічних підстав дослідження медіації в публічному управлінні.

Результати. Наукове середовище розглядає конфлікт як один з ключових аспектів суспільного життя. Для його аналізу застосовуються різні теоретико-методологічні підходи, які допомагають розкрити сутність та зміст конфлікту. Конфлікт визначається як суперечність, що виникає між людьми або колективами під час їхньої спільної діяльності, що може бути спричинено непорозуміннями або протилежними інтересами, а також відсутністю згоди між двома або більше сторонами [1;2]. Його можна також охарактеризувати як

нестачу згоди між окремими особами чи групами, коли кожна сторона прагне домогтися визнання своїх поглядів або цілей і заважає іншим досягти аналогічного [4].

Врегулювання й розв’язання конфліктів за допомогою втручання третьої сторони є однією з форм конструктивного управління конфліктами, поряд із прямими переговорами. Існує кілька форм такого втручання (рис. 1).

Необхідно наголосити, що конфлікти є природною частиною соціального життя, але стають проблемою лише під час їх вирішення. Вибір засобів і методів для розв’язання конфлікту впливає на його позитивний чи негативний результат. Важливо зазначити, що вести переговори стає майже неможливим, коли сторони перебувають у стані сильного негативного емоційного протистояння, з агресією та небажанням бачити одна одну, тобто в умовах ескалації чи кульмінації конфлікту. У такій ситуації медіація та участь медіатора можуть бути дуже корисними, оскільки медіація передбачає переговори за участю третьої нейтральної сторони, яка допомагає сторонам врегулювати свій конфлікт.

Отже, можна сформулювати визначення медіації в контексті публічного управління.

Медіація в контексті публічного управління визначається як процес врегулювання конфліктів, у якому залучена третя нейтральна сторона, що сприяє діалогу між учас-

никами з метою досягнення взаємоприйнятого рішення. Цей процес надає можливість сторонам розглянути свої інтереси, проаналізувати фактичні та правові обставини справи, а також укласти угоди, що сприяють конструктивному співробітництву і зменшують напруженість у відносинах. Медіація виступає важливим інструментом у сфері публічного управління, адже вона сприяє підвищенню довіри громадян до органів влади, спрощує адміністративні процедури та зменшує навантаження на судову систему.

Умовно медіацію можна поділити на позасудову та судову. Позасудова медіація часто застосовується як спеціалізований метод ведення переговорів у випадках, пов’язаних із підприємницькою діяльністю, владою чи публічним управлінням. Це зумовлено тим, що тривалість судового процесу та великі витрати на нього можуть бути значними. В такій ситуації медіація дає змогу знайти більш ефективно розв’язання конфлікту та врегулювати спірні питання [10].

Крім того, вона може підготувати сторони до подальшої співпраці, визначити умови та правила співпраці, укладення та виконання контрактів, а також допомогти у вирішенні суперечок між керівництвом і колективом або внутрішніх конфліктів на підприємствах, а також між учасниками товариств. Позасудова медіація також

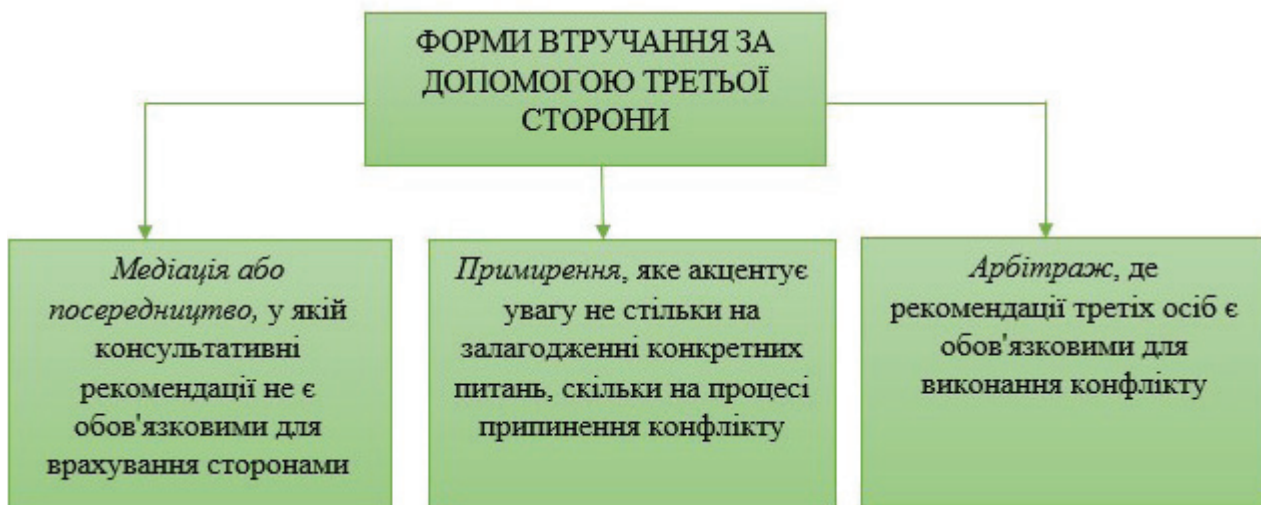

Рис. 1. Форми втручання за допомогою третьої сторони

Джерело: побудовано на основі [10]

активно використовується публічними особами, коли виникають труднощі у вирішенні суперечок. Відкриття деталей конфлікту в суді може негативно вплинути на їхні особисті та ділові зв'язки, репутацію, а також розголосити нюанси ведення бізнесу. Тому медіація може стати засобом для уникнення поширення негативної інформації чи видалення її з інформаційного простору. Отже в таблиці 1 нами систематизовано основні можливості та ризики медіації в контексті публічного управління.

Отже, надана в табл. 1 інформація підкреслює складність медіації як інструменту, який при правильному використанні може знижувати соціальні напруги, проте потребує чіткої нормативної підтримки та високої кваліфікації учасників.

У дослідженні медіації в публічному управлінні важливо розглянути низку ключових аспектів, які формують її теоретико-методологічну основу (рис. 2).

Отже, запропонована схема висвітлює комплексний підхід до дослідження медіації в публічному управлінні, розкриваючи взаємозв'язок між теоретичними та методологічними основами й особливостями застосування цього інструменту.

Надана схема дає змогу глибше розуміти функціональні можливості та обмеження медіації в процесах публічного управління, що є важливим для формування ефективної практики вирішення конфліктів у суспільстві.

Висновки. Дослідження показало, що медіація в публічному секторі є не лише інноваційним методом для розв'язання конфліктів, але й важливим інструментом для сприяння прозорості й співпраці в адміністративних процесах. Аналітична основа, що базується на синтезі теоретичних і методологічних засад, дозволяє всебічно висвітлити роль медіації в системі державного управління й визначити специфічні механізми, що сприяють врегулюванню конфліктів.

Крім того, результати дослідження свідчать про трансформаційний вплив медіації на відносини між державними органами та громадянами. Через акцент на діалозі та взаєморозумінні зміцнюється довіра до державних інституцій, що відкриває шлях до стійкого та інклюзивного управління.

Таблиця 1

Можливості та ризики медіації в контексті публічного управління

№	Можливості медіації	Ризики медіації	Коментар авторів
1	Зниження напруги в конфліктних ситуаціях, що покращує загальну атмосферу в публічному секторі	Недовіра до медіатора чи процесу медіації через недостатню обізнаність або скептицизм учасників	Медіація здатна формувати партнерські відносини, але потребує детального ознайомлення сторін із методикою для зменшення упереджень
2	Ефективне й швидке розв'язання спорів без залучення суду, що дає змогу зекономити бюджетні кошти	Можливість маніпуляцій з боку однієї зі сторін, що може призвести до нерівного розподілу ресурсів	Важливо, щоб процес медіації був структурованим і рівноважним, що знизить шанси для маніпуляцій
3	Розвиток культури діалогу та компромісу, що сприяє довірі та співпраці між держслужбовцями та громадянами	Недостатній досвід або підготовка медіатора можуть призвести до погіршення ситуації, особливо у складних випадках	Необхідно створити систему навчання й сертифікації медіаторів для досягнення стабільних результатів
4	Зменшення навантаження на судову систему, оскільки конфлікти вирішуються у позасудовий спосіб	Ризик недостатньої підтримки медіації з боку уряду або законодавства, що обмежує її вплив	Потрібне адекватне нормативне забезпечення й популяризація медіації на всіх рівнях публічного управління
5	Збереження конфіденційності та захист інтересів сторін, що часто неможливо в судовому розгляді	Небезпека необ'єктивності медіатора або його заангажованість на користь однієї зі сторін	Етичні стандарти та ретельний добір медіаторів є ключовими для збереження довіри до процесу

Джерело: систематизовано автором на основі [6;8-10]

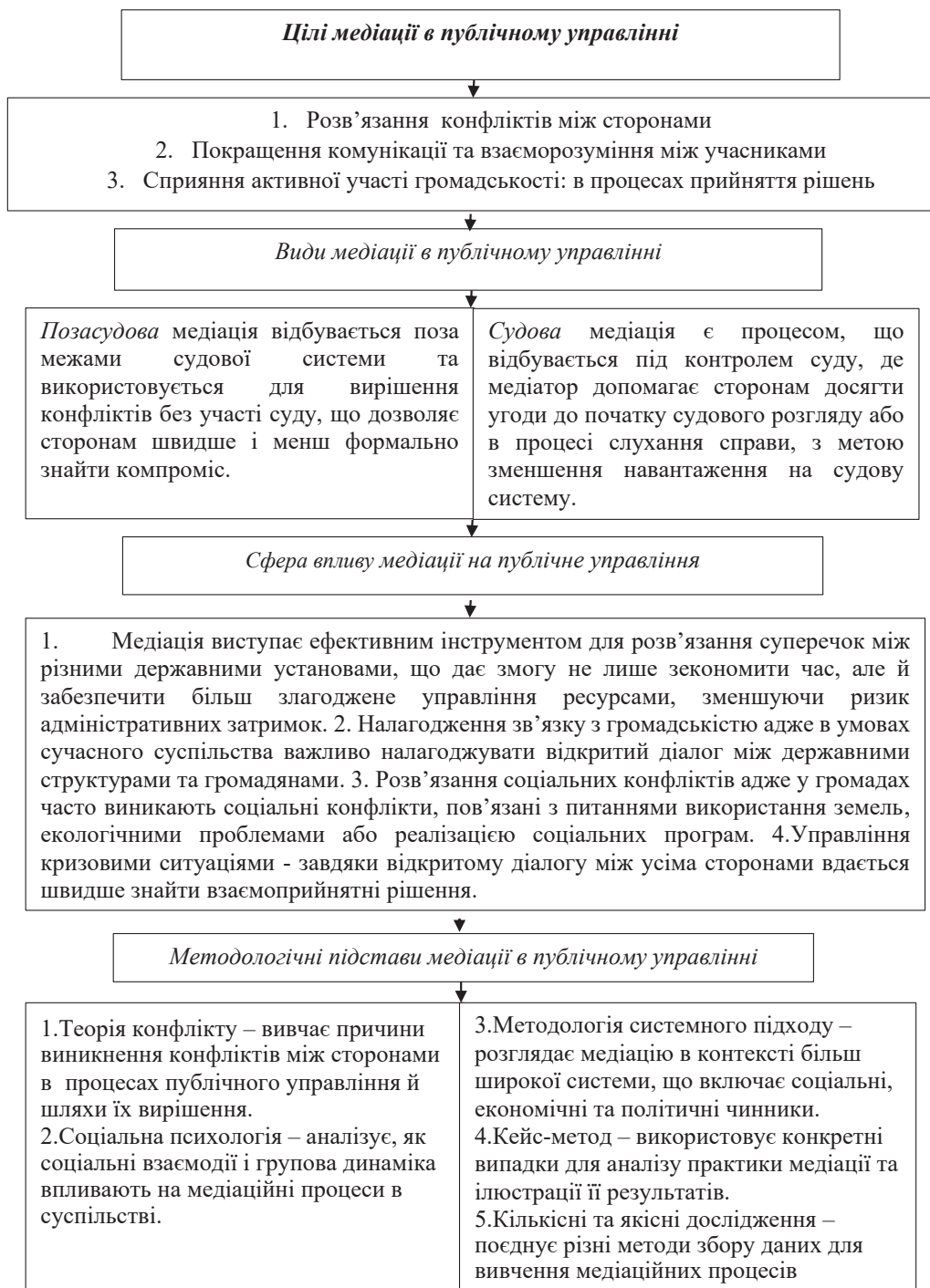

Рис. 2. Теоретико-методологічні підстави дослідження медіації в публічному управлінні

Джерело: побудовано автором на основі [1;4-7]

Література

1. Rammata M. Conflicts management through mediation in public administration. *Human Resource Management Research*, 2019. 9(2), p. 33–44. <https://doi.org/10.5923/j.hrmr.20190902.02>

2. Salm J., Ordway J. L. A political process of education and leadership through mediation. *Administrative Theory & Praxis*, 2010. 32(3), p. 438–444. <https://doi.org/10.2753/ATP1084-1806320310>

3. Черненко Н. Конфлікт-коучинг та медіація у публічному управлінні. *Актуальні проблеми державного управління*, 2021. 2(83). <https://doi.org/10.35432/1993-8330appa2832021237293>.

4. Vučetić D. Is mediation viable in administrative matters? *FACTA UNIVERSITATIS - Law and Politics*, 2016. 14(4), p. 495–504. <https://www.cceol.com/search/article-detail?id=482802>.
5. Voloshyn V., Mustafayeva U. S. Медіація як спосіб профілактики конфліктів у сфері державного управління. *Публічне управління та регіональний розвиток*, 2021. (13). <https://doi.org/10.34132/pard2021.13.03>.
6. Кармаза О. Інститут медіації: Основні концепції розвитку. *Цивільне право і процес*, 2017. (2), с. 135–142. http://www.pgjournal.kiev.ua/archive/2017/2/2_2017.pdf#page=24.
7. Токарева К. С. Принципи впровадження інституту медіації у публічно-правових спорах в Україні. *Вісник Харківського національного університету внутрішніх справ*, 2020. 90(3), с. 183–191. <https://doi.org/10.32631/v.2020.3.19>.
8. Teremetskiy V., Tokarieva K., Myronenko M., Mishchuk I. & Melnychuk Y. Mediation in administrative and legal disputes in Ukraine: a European perspective. *Amazonia Investiga*, 2023. 12(70), p. 200–209. <https://doi.org/10.34069/AI/2023.70.10.18>.
9. Melenko O. Mediation as an alternative form of dispute resolution: Comparative-legal analysis. *European Journal of Law and Public Administration*, 2020. 7(2), p. 46–63. <https://doi.org/10.18662/eljpa/7.2/126>.
10. Лопатченко І. М. Медіація як сучасна технологія у вирішенні конфліктів в публічному управлінні. *Публічне управління та регіональний розвиток*, 2019. 2(35), с. 231. <https://doi.org/10.32840/pdu.2-1.35>.

References

1. Rammata, M. (2019). Conflicts management through mediation in public administration. *Human Resource Management Research*, 9(2), 33–44. <https://doi.org/10.5923/j.hrmr.20190902.02> [in English].
2. Salm, J., & Ordway, J. L. (2010). A political process of education and leadership through mediation. *Administrative Theory & Praxis*, 32(3), 438–444. <https://doi.org/10.2753/ATP1084-1806320310> [in English].
3. Chernienko, N. (2021). Konflikt-kouching ta mediatsiya u publichnomu upravlinni. [Conflict coaching and mediation in public administration]. *Aktualni problemy derzhavnoho upravlinnya*, 2(83). <https://doi.org/10.35432/1993-8330appa2832021237293> [in Ukrainian].
4. Vučetić, D. (2016). Is mediation viable in administrative matters? *FACTA UNIVERSITATIS. Law and Politics*, 14(4), 495–504. Retrieved from: <https://www.cceol.com/search/article-detail?id=482802> [in English].
5. Voloshyn, V., & Mustafayeva, U. S. (2021). Mediatsiya yak sposib profilaktyky konfliktiv u sferi derzhavnoho upravlinnya. [Mediation as a way to prevent conflicts in the field of public administration]. *Public Administration and Regional Development*, (13). <https://doi.org/10.34132/pard2021.13.03> [in Ukrainian].
6. Karamaza, O. (2017). Instytut mediatsiyi: Osnovni kontseptsiyi rozvytku. [The institution of mediation: Main concepts of development]. *Civil Law and Process*, (2), 135–142. Retrieved from: http://www.pgjournal.kiev.ua/archive/2017/2/2_2017.pdf#page=24 [in Ukrainian].
7. Tokarieva, K. S. (2020). Printsypy vprovadzhennya instytutu mediatsiyi u publichno-pravovykh sporyakh v Ukrayini. [Principles of implementing the institution of mediation in public law disputes in Ukraine]. *Bulletin of the Kharkiv National University of Internal Affairs*, 90(3), 183–191. <https://doi.org/10.32631/v.2020.3.19> [in Ukrainian].
8. Teremetskiy, V., Tokarieva, K., Myronenko, M., Mishchuk, I., & Melnychuk, Y. (2023). Mediation in administrative and legal disputes in Ukraine: a European perspective. *Amazonia Investiga*, 12(70), 200–209. <https://doi.org/10.34069/AI/2023.70.10.18> [in English].
9. Melenko, O. (2020). Mediation as an alternative form of dispute resolution: Comparative-legal analysis. *European Journal of Law and Public Administration*, 7(2), 46–63. <https://doi.org/10.18662/eljpa/7.2/126> [in English].
10. Lopatchenko, I. M. (2019). Mediatsiya yak suchasna tekhnolohiya u vyrishenni konfliktiv v publichnomu upravlinni. [Mediation as a modern technology in resolving conflicts in public administration]. *Public Administration and Regional Development*, 2(35), 231. <https://doi.org/10.32840/pdu.2-1.35> [in Ukrainian].

УДК 342

DOI 10.32782/cuj-2024-4-7

Мамедова Ельміра Алгаламівна

доктор філософії,
інспектор служби освітньої безпеки
Управління патрульної поліції в Дніпропетровській області
Департаменту патрульної поліції
ORCID: 0000-0001-9199-4431

Войтушенко Ігор Олегович

аспірант в галузі публічного права та адміністрування
кафедри адміністративно-правових дисциплін та публічного управління
Навчально-наукового інституту права та інноваційної освіти
Дніпровського державного університету внутрішніх справ
ORCID: 0009-0006-2431-7258

НОВИЙ РУБІЖ ПОЛІЦЕЙСЬКОЇ ДІЯЛЬНОСТІ. ЗАСАДИ ВИКОРИСТАННЯ ШТУЧНОГО ІНТЕЛЕКТУ НАЦІОНАЛЬНОЇ ПОЛІЦІЇ УКРАЇНИ. МІЖНАРОДНИЙ ДОСВІД

В даному науковому дослідженні висвітлюються деякі з найперспективніших поточних і потенційних напрямів застосування штучного інтелекту в Національній поліції України. У статті розкриваються проблеми сучасного підходу до делегування робочого процесу в правоохоронних органах, розглянуто та запропоновано декілька напрямків використання штучного інтелекту в роботі Національної поліції України. Висвітлюються нові напрямки удосконалення роботи поліції такі як аналіз фото та відео, регулювання інформації з бодікамер поліцейських, допомога штучного інтелекту в розслідуваннях, інтеграція баз даних різних структурних підрозділів та інших органів виконавчої влади на прикладі міжнародного досвіду. Також у статті розкриваються перспективні напрямки використання технології на основі штучного інтелекту, а саме збір та аналіз нових джерел доказів, опрацювання нової інформації тощо. На сьогодні всього невеликий відсоток громадян нашої держави правильно розуміє роботу штучного інтелекту, його призначення, в яких сферах його можна використовувати та чи буде штучний інтелект робити помилки. Україна, як держава, яка переживає агресію та війну з боку російської федерації, розуміє важливість адекватного використання допоміжних сил оборони у вигляді штучного інтелекту.

У статті приділено увагу міжнародному досвіду використання штучного інтелекту правоохоронними органами Бельгії та США. Інтеграція даних щодо використання штучного інтелекту та його впровадження в різні сфери діяльності Національної поліції України. Висвітлення деяких значимих напрямків роботи штучного інтелекту дає змогу зробити висновки про корисну роль в службі правоохоронних органів. Запропоновані напрями удосконалення деяких аспектів роботи Національної поліції України за допомогою принципів штучного інтелекту.

***Ключові слова** штучний інтелект, Національна поліція України, правові засади, правоохоронні органи, напрями удосконалення.*

Mamedova E. A., Voytushenko I. O. A new frontier of police activity. Principles of use of artificial intelligence by the National Police of Ukraine. International experience

This scientific study highlights some of the most promising current and potential areas of application of artificial intelligence in the National Police of Ukraine. The article reveals the problems of the modern approach to the delegation of the work process in law enforcement agencies, considers and proposes several directions for the use

of artificial intelligence in the work of the National Police of Ukraine. New directions for improving the work of the police, such as photo and video analysis, regulation of information from body cameras of police officers, assistance of artificial intelligence in investigations, integration of databases of various structural units and other executive authorities, are highlighted. Prospective directions for the use of technology based on artificial intelligence are revealed, namely, the collection and analysis of new sources of evidence, the processing of new information, the integration of databases based on the example of international experience. A small percentage of citizens of our country today correctly understand the work of artificial intelligence, its purpose, in which areas it can be used and whether artificial intelligence will make mistakes. Ukraine, as a state experiencing aggression and war from the Russian Federation, understands the importance of adequate use of auxiliary defense forces in the form of artificial intelligence.

The article pays attention to the international experience of using artificial intelligence by law enforcement agencies in Belgium and the USA. Integration of data on the use of artificial intelligence and its implementation in various spheres of activity of the National Police of Ukraine. Highlighting some significant areas of work of artificial intelligence makes it possible to draw conclusions about its useful role in the service of law enforcement agencies. Suggested ways of improving some aspects of the work of the National Police of Ukraine using the principles of artificial intelligence.

Key words: *artificial intelligence, National Police of Ukraine, legal principles, law enforcement agencies, areas of improvement.*

Вступ. Під час війни в Україні продовжують оновлюватися та перезапускатися інтеграційні процеси, які передбачають собою не тільки трансформацію національного законодавства зі стандартів та норм права Європейського Союзу, а також інтеграцію інноваційних технологій у діяльність державних органів, зокрема правоохоронних. На сьогоднішній день є проблемою процесу застосування у правоохоронній сфері.

Кілька десятиліть тому технологія штучного інтелекту була лише темою науково-фантастичних фільмів і романів. Стрімкість розвитку інформаційних технологій стали поштовхом для розвитку штучного інтелекту, починаючи з 1956 року, коли комп'ютери змогли зберігати більше інформації, швидкість їх збільшувалась, з'явилося питання щодо переробки даної інформації, створення бази даних та інше. Дана технологія часто використовується як синонім еволюції, але правову ефективність її використання потрібно поставити під сумнів. Сьогодні цей тип технологій входить у всі сфери нашого життя, включно з правовою системою. Коли справа доходить до поліцейської діяльності, штучний інтелект може допомагати контролювати та охороняти території з низьким рівнем безпеки, опрацьовувати та систематизувати інформацію та великі бази даних, стандартизації написання та аналізування звітів. Загрози у спектрі національній безпеці збільшується, і ця тенденція продовжиться з удосконаленням інформацій-

них технологій та їх зближенням з технологіями штучного інтелекту впродовж наступного десятиліття [1].

Невеликий відсоток громадян України сьогодні правильно розуміють штучний інтелект, його призначення, в якій сферах його можливо використати та чи помиляється штучний інтелект. Людство поглядає на штучний інтелект з захопленням та страхом невідомого. Україна, як держава, що переживає агресію та війну зі сторони російської федерації, розуміє важливість адекватного використання допоміжної сили захисту у вигляді штучного інтелекту.

Матеріали та методи. Переглядаючи наявну інформацію на предмет дослідження, помітно, що відповідна література є переважно з англо-американського регіону, що ймовірно, також пов'язано з широким використанням там систем штучного інтелекту в правоохоронних органах. Існуюча література та дослідження чітко показує, що штучний інтелект є новим явищем, яке швидко розвивається, і його використання та подальший розвиток у правоохоронному секторі підіймає низку фундаментальних питань, більш глибокі дослідження яких часто відсутні.

Окремі питання, пов'язані з дослідженням засад використання штучного інтелекту Національної поліції України, у своїх наукових працях дослідили такі вітчизняні і зарубіжні науковці, як А.К. Погореленко,

О. В. Панухнік, О. С. Пархомчук, А. М. Коломієць, О. І. Кушнір, О. А. Баранов. Існуючі дослідження чітко показують, що штучний інтелект є новим явищем, яке швидко розвивається, і його використання та подальший розвиток у правоохоронному секторі підіймає низку фундаментальних питань, більш глибокі дослідження яких часто відсутні.

Мета статті – визначити деякі з найперспективніших поточних і потенційних застосувань штучного інтелекту для Національної поліції України. Виокремити перспективи і можливості впровадженню провідного зарубіжного досвіду в діяльності правоохоронних органів (Національній поліції) України.

Результати. У сучасному світі, де інформаційні технології займають центральне місце, штучний інтелект стає надзвичайно актуальною перевагою для країн усього світу. Зокрема, в умовах воєнного стану, коли національна безпека знаходиться під загрозою кібератак, дезінформації, технозагрози та ін., перевага в технологіях набуває особливої ваги.

Авторську концепцію розуміння штучного інтелекту надав вчений Баранов О.А., він зазначив, що штучний інтелект – це певна сукупність методів, способів, засобів та технологій, насамперед, комп'ютерних, що імітує (моделює) когнітивні функції, які мають критерії, характеристики та показники еквівалентні критеріям, характеристикам та показникам відповідних когнітивних функцій людини [2].

Під час військового конфлікту між Росією та Україною, поліцейські лави вичерпуються, бюджет скорочується, старші офіцери ідуть захищати кордони нашої держави, важко знайти кваліфікованих новобранців.

Ні для кого не таємниця, що це гібридна війна, по-іншому її називають «війна технологій». Якщо звернути увагу на технології в нашій країні, котрі, наприклад, присутні на вулицях міст, то це технологія відеоспостереження, така як «Безпечне місто». Це відеокамери, розташовані в різних кутках міста, відео онлайн передається на монітор у підрозділ поліції, де поліцейський власноруч продивляється та передає оперативну інфор-

мацію патрулюючим поліцейським. Дана система відеоспостереження запрограмована на видачу інформації по державних номерах автомобілів, котрі зібрані в базі даних поліції. Таким чином, з допомогою даної системної технології можливо виявити машину у розшуку, дізнатися власника та чи був він причетний до кримінального чи адміністративного порушення, зафіксувати момент дорожньої транспортної пригоди та виявити винного в ній. Проблема даного напрямку полягає у відмові від технології на етапі створення етапів процесу підготовки для аналізу та відсортування запитуваних даних. Деякі напрямки делегування для Національної поліції України розглянемо нижче.

Аналіз кадрів бодікамери. Перше масове появлення натільних камер відбулося у 2015 році в патрульній поліції України, з появою котрих було обіцяно, що ця технологія зможе притягнути поліцію до відповідальності, задокументувати спілкування з громадянами, зможе збирати докази та полегшить розгляд інцидентів. Дані з бодікамер зберігаються на серверах та переглядаються інспекторами або громадянам по їх запиті [3]. Проте хочемо звернути увагу, що лише невелика частина із сотень мільйонів годин відеозаписів, знятих поліцією, переглядається. Поліцейським потрібно багато годин людського часу, щоб переглянути кожний відзнятий матеріал. Наприклад, поліція США використовує спеціальне програмне забезпечення для перегляду натільних відеокамер, а штучний інтелект для аналізу забраних даних [4]. Під аналізом даної інформації потрібно розуміти такі дії як, наприклад, використання ненормативної лексики, образ, затримання особи, використання сили або погроз, де на етапі процесу створення запиту включає людину в цикл. Дана технологія створює позначки та передає поліцейському спрямовані запити, наприклад чи було це затримання, далі ідуть позначки «так» або «ні», чи розшифровка даних запита була помилковою.

Написання рапортів. На жаль, наша держава і досі не може відмовитись від паперового ведення даних, один з таких видів паперових даних це написання рапортів. На жаль,

наша держава і досі не може відмовитись від паперового ведення даних, одним із таких видів паперових даних є написання рапортів. Спираючись на досвід поліцейських США, то штучний інтелект є знахідкою, оскільки якість поліцейських рапортів погіршилась, поширені помилки включають неузгоджене використання термінології, недостатні або відсутні деталі, такі як номерні знаки, орфографічні помилки, неадекватне юридичне обґрунтування та заключні твердження. Штучний інтелект досліджує такі типи проблем та надає практичні рекомендації [5]. Один з методів його використання в написання рапортів чи кримінальних звітів це вирішення такої проблеми як конфіденційність. Наприклад, прокурори США відзначили, що звіти написані краще та встановлюють кращі фактичні предикати для висунення кримінальних звинувачень. Точність і достатність звіту з меншою ймовірністю будуть успішно оскаржені відповідачами. Ці результати підвищили довіру до департаменту в офісі окружної прокуратури [6].

Інтеграція даних. Для більш швидкого розслідування та реагування поліція має доступ до десятків баз даних: відбитків пальців, ДНК, номерних знаків, балістичних даних, вогнепальної зброї, власників вогнепальної зброї, імміграційних записів, податкових декларацій, майнових документів, медичних записів тощо. Проблема в тому, що зберігання зазвичай відбувається в окремих структурних підрозділах, відділах, у десятках різних правоохоронних органів, державних установ та інших офіційних сховищах. Департамент поліції в Бельгії був далекоглядним та технічно підкованим, ще у 2010 році розробив цифрову платформу з інтегрованим користувальницьким інтерфейсом «Focus», яка об'єднує до 50 різних баз даних. Дана платформа імітувала користувацькі інтерфейси, схожі з інтерфейсом Facebook, платформа може оновлювати дані, тому немає потреби переносити все на нову платформу за сім–вісім років. За один запит, наприклад, повне ім'я, платформа може негайно дати велику кількість пов'язаної інформації, навіть точно вказавши, які саме дані надійшли з яких джерел і де ці джерела

знаходяться. Також наші колеги з Бельгії описують такий випадок, коли був отриманий виклик про домашнє насильство, але не мали інформації, крім адреси. Введення адреси в «Focus» дало велику кількість важливої інформації, зокрема те, що підозрюваний був колишнім співробітником спецпідрозділів, мав двох пітбулів, на нього діяв заборонний припис і він, ймовірно, вживав стероїди, історією злочинів, пов'язаних зі зброєю та наркотиками. Звернувши увагу на опрацьовану та зібрану інформацію за запитом, офіцери, які відреагували, вжили відповідних заходів, щоб затримати його без інцидентів.

Розслідування. Саме в області розслідування штучний інтелект може стати нам помічником, а саме здатність вирішувати інтенсивні обчислювальні завдання, фільтрувати величезні обсяги даних, завдяки своїй видатній обчислювальній потужності, досягати вершини аналітичними результатами, на які людський розум не здатний. Серед кількох ініціатив Європолу щодо штучного інтелекту найбільш багатообіцяючим є його застосування Retrieval Augmented Generation (RAG). RAG – це система штучного інтелекту, яка дозволяє спілкуватися в чаті з документами. RAG використовує великі мовні моделі як один із своїх компонентів для взаємодії з текстовими документами, зокрема для відповідей на запитання, отримання цікавих абзаців або підсумовування їхнього вмісту. Метою дослідження Європолу є використання RAG для наборів даних із надзвичайно великих розслідувань, які можуть охоплювати кілька держав-членів і мільйони фрагментів даних. Цю інформацію можливо помістити у велику мовну модель і створити гіпотези, які надалі подальшому можливо перевірити за допомогою такої версії дослідників ChatGPT.

Одна зі сфер, яка ідеально підходить для використання штучного інтелекту, є аналіз зображень та відео, приміром, для боротьби з розповсюдженням зображень і відео дитячої порнографії. Для прикладу, ідентифікація текстильних структур на тлі дитячої порнографії та зіставлення їх з вже відомими структурними наборами файлів зображень і відео, системи штучного інтелекту може блиска-

вично просіювати величезні обсяги даних, створювати набори даних і встановлювати зв'язки між окремими файлами, які в іншому випадку, ймовірно, залишилися б непоміченими людському оку. Скажемо, кілька фотографій та відео, які показують однакові штори або ту саму постільну білизну, об'єднуються в набір даних і таким чином, призначаються окремому виробнику. Потім отримані набори дозволяють більш глибокий аналіз і можуть виявити додаткові деталі, які призводять до ущільнення слідів злочинця, місця злочину чи жертви. На додаток до цього використання в аналізі відео та зображень, технології, що підтримуються штучним інтелектом, використовуються, наприклад, у розслідуванні, моніторингу, перевірці банківських транзакцій, підозрюваних у відмиванні грошей, або виявленні організованих злочинних структур.

Висновки. Викладений вище матеріал на сьогоднішній день вказав на проблеми дослідження технологій та їх застосування в правоохоронному секторі.

Література

1. Мамедова Е. А. Адміністративно-правові засади забезпечення кібербезпеки патрульної поліції в Україні : дис. д-ра філософії в галузі права: 081. Дніпро, 2023. 73 с.
2. Баранов О. А. Визначення терміну “штучний інтелект”. *Інформація і право*. 2023. № 1(44). URL: https://chrome-extension://efaidnbmnnnibpcajpcglclefindmkaj/https://ippi.org.ua/sites/default/files/5_28.pdf. (дата звернення: 03.10.2024).
3. Нагрудна камера (відеореєстратор) патрульного: правове регулювання і порушення права на приватність: веб-сайт. Експертно-аналітичний напрям. URL: <https://umdpl.info/police-experts.info/2016/04/14/article-videofixation/> (дата звернення: 12.09.2024).
4. AI is set to revolutionize policing: Are we ready? Police 1. 2024 URL: <https://www.police1.com/tech-pulse/ai-is-set-to-revolutionize-policing-are-we-ready> (дата звернення: 12.09.2024).
5. Казанчук І. Д. Правові засади використання штучного інтелекту в діяльності правоохоронних органів (поліції) та органів суду під час здійснення адміністративного провадження (аналіз зарубіжного та українського досвіду). *Право.ua*. 2023. № 4. С. 63–69. URL: <https://dspace.univd.edu.ua/items/e911b080-60a7-442f-87ab-67a1bf2d7b0e>.
6. Künstliche Intelligenz in der Strafverfolgung. 2023. URL: <https://ua.scribd.com/document/693263344/germanica-3164>.

References

1. Mamedova, E.A. (2023). *Administrativno-pravovi zasady zabezpechennia kiberbezpeky patrolnoi polit-sii v Ukraini* [Administrative and legal principles of ensuring cyber security of the patrol police in Ukraine]. *Doctor's thesis*. Dnipro [in Ukrainian].
2. Baranov, O.A. (2023). *Vyznachennia terminu “shtuchnyi intelekt”*. [Definition of the term "artificial intelligence"]. *Informatsiia i pravo - Information and law*. 1(44), 32–49. Retrieved from: https://ippi.org.ua/sites/default/files/5_28.pdf [in Ukrainian].
3. *Nahrudna kamera (videoreiestrator) patrolnoho: pravove rehuliuвання i porushennia prava na pryvatnist*. [Chest camera (video recorder) of a patrolman: legal regulation and violation of the right to privacy]. *Ekspertno-analitychnyi napriam – Expert and analytical direction*. Retrieved from: <https://umdpl.info/police-experts.info/2016/04/14/article-videofixation/> [in Ukrainian].

4. AI is set to revolutionize policing: Are we ready? (2024). [AI is set to revolutionize policing: Are we ready?]. *Police 1*. Retrieved from: <https://www.police1.com/tech-pulse/ai-is-set-to-revolutionize-policing-are-we-ready>. (date of access 12.09.2024) [in English].

5. Kazanchuk, I. D. (2023). Pravovi zasady vykorystannia sztuchnoho intelektu v diialnosti pravookhoronnykh orhaniv (politsii) ta orhaniv sudu pid chas zdiisnennia administratyvnoho provadzhennia (analiz zarubizhnoho ta ukrainskoho dosvidu). [Legal principles of using artificial intelligence in the activities of law enforcement bodies (police) and court bodies during administrative proceedings (analysis of foreign and Ukrainian experience)]. *Pravo.ua – Law.ua*, 4, 63–69. Retrieved from: <https://dspace.univd.edu.ua/items/e911b080-60a7-442f-87ab-67a1bf2d7b0e> [in Ukrainian].

6. Künstliche Intelligenz in der Strafverfolgung [Artificial Intelligence in Law Enforcement] (2023). *Bundesministerium*. Retrieved from: <https://ua.scribd.com/document/693263344/germanica-3164> [in German].

УДК 349.3:364-7:061.2:004.7 (477)

DOI 10.32782/cuj-2024-4-8

Панченко Анна Олександрівна

кандидат юридичних наук, доцент,
доцент кафедри трудового права
та права соціального забезпечення
Національного університету «Одеська юридична академія»
ORCID: 0000-0001-6230-4171

НЕДЕРЖАВНІ СОЦІАЛЬНІ ПОСЛУГИ В УКРАЇНІ: ВПЛИВ ЦИФРОВИХ ТРАНСФОРМАЦІЙ, ПРОБЛЕМИ ТА ПЕРСПЕКТИВИ

Стаття присвячена проблемам забезпечення надання соціальних послуг за допомогою сучасних електронних інформаційно-телекомунікаційних технологій.

Аналізується становлення законодавства у цій сфері. Особлива увага приділяється Закону України «Про соціальні послуги» від 17 січня 2019 року № 2671-VIII та змінам, які стали можливими завдяки йому. Детально аналізується Стратегія цифрової трансформації соціальної сфери, схвалена Розпорядженням Кабінету Міністрів України від 28 жовтня 2020 р. № 1353-р, та нововведення у сфері соціальних послуг, які нею започатковуються.

Крім цього, в дослідженні розкривається співвідношення понять «отримувач соціальних послуг» та «заявник», які фігурують у законодавчих актах, присвячених соціальним послугам.

Робиться висновок, що основною проблемою залишається те, що Єдина інформаційна система соціальної сфери та низка реєстрів, які є її складовими, орієнтовані переважно не на отримувачів, а на оптимізацію та полегшення роботи державних органів, органів місцевого самоврядування та надавачів соціальних послуг, у той час, як для осіб, які опинились у складних життєвих обставинах та потребують тієї чи іншої соціальної послуги, знайти потенційного надавача (особливо, що стосується представників недержавного сектору) – досить нелегко.

Автором пропонується запозичити досвід Великобританії, де вдалий формат доступу до інформації та ефективна комунікація між учасниками системи соціальних послуг забезпечуються за рахунок онлайн-опитувань, збору скарг та пропозицій, функціонування «гарячих ліній». Особлива увага приділяється інструменту оцінки якості послуг «Best Value», який запроваджений, з-поміж іншого, для проведення консультацій органів місцевої влади з населенням щодо потреб, якості та необхідного обсягу соціальних послуг, із фахівцями-соціальними працівниками, представниками благодійних організацій, волонтерських об'єднань та ін. Робиться висновок про те, що подібну практику опитувань можливо було б запозичити для України, доповнивши такою опцією портал Дія.

Ключові слова: соціальний захист, соціальне забезпечення, недержавне соціальне забезпечення, соціальні послуги, цифрові трансформації

Panchenko A. O. Non-state social services in Ukraine: impact of digital transformations, problems and prospects

the article is devoted to the problems of provision of social services with the help of modern electronic information and telecommunication technologies.

The development of legislation in this area is analyzed. Special attention is paid to the Law of Ukraine "On Social Services" dated January 17, 2019 No. 2671-VIII and the changes made possible by it. The Strategy of digital transformation of the social sphere, approved by the Decree of the Cabinet of Ministers of Ukraine dated October 28, 2020 No. 1353, and the innovations in the field of social services initiated by it are analyzed in detail.

In addition, the study reveals the correlation between the concepts "recipient of social services" and "applicant", which appear in legislative acts devoted to social services.

It is concluded that the main problem remains that the Unified Information System of the Social Sphere and a number of registers, which are its components, are focused mainly not on recipients, but on optimizing and facilitating the work of state bodies, local self-government bodies and social service providers, while for people

who find themselves in difficult life circumstances and need this or that social service, it is quite difficult to find a potential provider (especially for representatives of the non-state sector).

The author proposes to borrow the experience of Great Britain, where a successful format of access to information and effective communication between participants of the social services system is provided through online surveys, collection of complaints and suggestions, operation of "hotlines". Particular attention is paid to the tool for assessing the quality of services "Best Value", which was introduced, among other things, to conduct consultations of local authorities with the population regarding the needs, quality and necessary volume of social services, with specialists-social workers, representatives of charitable organizations, volunteer organizations Unions, etc.

It is concluded that a similar survey practice could be borrowed for Ukraine by adding such an option to «Portal Diia».

Key words: social protection, social security, non-state social security, social services, digital transformations.

Вступ. Сьогоднішня система соціального захисту переживає труднощі. Існуючі економічна нестабільність та негативні демографічні перетворення посилюються викликами війни. Забезпечення державних соціальних стандартів в умовах дефіциту ресурсів стає досить проблемним та висуває необхідність пошуку шляхів зниження навантаження на державний бюджет [1, с. 504]. Одним із можливих варіантів вирішення проблеми може слугувати розвиток мережі недержавних надавачів соціальних послуг, яка сьогодні тільки зароджується, чому з-поміж іншого може посприяти цифровізація. З огляду на те, що зазначені трансформації почались не так давно, у наукових працях цей процес та вплив його на сферу соціальних послуг майже не був висвітлений, що зумовило вибір теми статті.

Мета статті – проаналізувати цифрові трансформації у сфері соціальних послуг в Україні, зокрема недержавних.

Матеріали та методи. Соціальні послуги в Україні досліджувались багатьма вченими (К.В. Бориченко, Ю.В. Горемікіною, О.М. Потопахіною, Т.В. Семигіною, Б.І. Сташківим, Л.П. Шумною та ін.), проте значна частина усіх праць опублікована до моменту вступу у силу нового спеціального закону у цій сфері. Своєю чергою, недержавні соціальні послуги представниками вітчизняної науки права соціального забезпечення не аналізувались взагалі. Усе зазначене дозволяє заповнити існуючі на рівні теорії прогалини, висвітлити окреслену проблематику в світлі останніх законодавчих змін.

Методологічну основу дослідження формують загальнонаукові та спеціальні методи наукового пізнання, вибір яких

зумовлений метою, об'єктом та предметом дослідження, обрані з урахуванням мети, завдань, об'єкта і предмета дослідження. За допомогою діалектичного методу було досліджено проблеми правового регулювання соціальних послуг у їх взаємозв'язку. Формально-логічний та системний методи використовувалися при дослідженні понять «отримувач соціальних послуг», «заявник» та інших. Порівняльно-правовий метод та метод тлумачення правових норм використовувалися при дослідженні правового регулювання соціальних послуг в умовах цифрових трансформацій, оцінці якості та ефективності нормативно-правових актів у досліджуваній сфері.

Результати. Важливим моментом, яким було покладено початок змін, які досі тривають, стало прийняття Закону України «Про соціальні послуги» від 17 січня 2019 року № 2671-VIII [2], яким передбачається широка низка нововведень: основним регулятором відносин стає договір, отримувачу надається право обирати надавача послуг, закладається основа для розширення участі недержавного сектору у цій сфері тощо [3, с. 214–215].

Останніми роками все частіше у спеціальній літературі звертається увага на важливість інформаційного забезпечення державного управління наданням соціальних послуг за допомогою сучасних електронних інформаційно-телекомунікаційних технологій. Такі зміни повинні посприяти в інформуванні населення про соціальні послуги, забезпеченні інформаційної безпеки надавачів та отримувачів соціальних послуг, і в цілому інтегрували б їх у спільний інформаційний простір [4].

Перші спроби у напрямку реалізації зазначеного були здійснені у 2018 році в межах проекту Міністерства соціальної політики України «Модернізація системи соціальної підтримки населення України», яким започаткувалось створення Інформаційно-аналітичної системи управління соціальною підтримкою населення України (E-SOCIAL).

Дещо згодом, у лютому 2020 року, отримання окремих соціальних послуг стало можливим через Єдиний державний вебпортал електронних послуг «Портал Дія» [5], проте поширюється така можливість тільки для державних послуг.

Стратегією цифрової трансформації соціальної сфери, схваленою Розпорядженням Кабінету Міністрів України від 28 жовтня 2020 р. № 1353-р [6] було передбачено започаткування Єдиної інформаційної системи соціальної сфери (ЄІССС), яка повинна слугувати реалізації таких принципів нової соціальної політики держави як: цифровізація, безбар'єрність, адресність та універсальність. Її основною метою слугує спрощення та автоматизація при зверненні осіб, які потребують підтримки [7].

Складовою ЄІССС є Єдиний соціальний реєстр (ЄСР) України, започаткування якого стало уособленням «людиноцентричного принципу» державного соціального захисту в Україні. По суті цей Реєстр є джерелом інформації щодо всіх отримувачів допомоги: їх потреб, необхідних видів соціального захисту з метою покращення матеріального чи соціального становища тощо. ЄІССС має в своїй структурі різні функціональні підсистеми, бази даних та реєстри.

Важливим елементом ЄІССС в контексті нашого дослідження став Реєстр надавачів та отримувачів соціальних послуг, створення якого було передбачене однойменною Постановою Кабінету Міністрів України від 27.01.2021 року № 99 [8]. Відповідно до Порядку формування, ведення та доступу до Реєстру [9], Реєстр складається із наступних розділів: «1) надавачі соціальних послуг-юридичні особи та фізичні особи-підприємці; 2) надавачі соціальних послуг-фізичні особи; 3) отримувачі соціальних послуг» [9].

Необхідним вбачається визначення співвідношення понять «отримувач соціальних послуг» та «заявник», які фігурують в законодавчих актах, присвячених соціальним послугам.

Згідно зі ст. 1 Закону України «Про соціальні послуги», під отримувачами соціальних послуг пропонується розуміти осіб або сім'ї, яким вже соціальні послуги надаються.

Своєю чергою, у Положенні про Єдину інформаційну систему соціальної сфери (в редакції Постанови Кабінету Міністрів України від 27 жовтня 2023 р. № 1130) розкривається поняття «заявник», під якою в загальному пропонується розуміти фізичну особу, яка звернулася до суб'єктів ЄІССС за отриманням соціальної послуги для себе або в інтересах інших осіб. Таке звернення може здійснюватися в електронній формі засобами Єдиного державного вебпорталу електронних послуг (Портал Дія), через Портал електронних послуг Пенсійного фонду України, офіційний вебсайт Мінсоцполітики, інтегровані з ним інформаційні системи органів виконавчої влади та органів місцевого самоврядування, а також інформаційні системи Мінсоцполітики [10]. Своєю чергою, серед суб'єктів ЄІССС у Положенні суб'єкти-надавачі недержавного сектору не закріплюються, їх можна включати до «надавачів будь-яких видів соціальної підтримки», якими завершується перелік суб'єктів у законодавчо запропонованому визначенні.

У спеціальній літературі та законодавствах деяких зарубіжних країн також вживається термін «клієнт соціальної служби», яким позначається особа, яка наразі користується послугами відповідних служб. На думку деяких вчених (Б.І. Сташків [11, с. 78], А.О. Медвідь [12, с. 175] та ін.), закріплення зазначеного терміну дозволило б розмежувати осіб-отримувачів та осіб, які мають право на відповідну послугу, що було б корисним для ведення статистики, державного управління, розподілу ресурсів. Проте, варто звернути увагу на те, що такі пропозиції наводились у працях до прийняття нового Закону «Про соціальні послуги», у якому по суті вказане вище поняття тотожне до нового закріпленого – «отримувач соціальної послуги».

Тобто не всі заявники стають отримувачами соціальних послуг, адже такі особи можуть звертатися за послугою не для себе безпосередньо, а для інших осіб, або отримати відмову в її наданні. «Клієнт» – синонім до закріпленого у законодавстві поняття «отримувач соціальної послуги».

Постановою Кабінету Міністрів України «Про внесення змін до Положення про Єдину інформаційну систему соціальної сфери» від 27 жовтня 2023 р. № 1130 передбачається створення ще однієї функціональної підсистеми ЄІССС – цифровий інструмент «Ведення випадку» (кейс-менеджмент) [10]. За допомогою нього здійснюється: «ведення справи отримувача (окремої особи або сім'ї), оцінка його потреб, взаємодія між фахівцями-надавачами різних соціальних послуг, розробка індивідуального плану з надання соціальних послуг (послуги), укладання договору про надання соціальних послуг та його виконання, контроль за її наданням та облік наданих послуг, оцінюється результативність здійснених заходів та їх впливу на складні життєві обставини» (ст. 18 Закону України «Про соціальні послуги») [2]. Згодом буде створено електронні кабінети отримувачів соціальних послуг (клієнтів), надавачів та кейс-менеджерів. Це стане прогресивним кроком на шляху до ефективних соціальних послуг, адже більшість процедур буде автоматизовано, що дасть змогу зосередитись на результаті, а не процесі [7].

Висновки. Основною проблемою, на нашу думку, залишається те, що описані система та реєстри орієнтовані переважно не на отримувачів, а на оптимізацію та полегшення роботи державних органів, органів місцевого самоврядування та надавачів соціальних послуг, у той час, як для осіб, які опинились у складних життєвих обставинах та потребують тієї чи іншої соціальної послуги, знайти потенційного надавача (особливо, що стосується представників недержавного сектору) – досить нелегко. Відтак, право доступу до Реєстру надавачів та отримувачів соціальних послуг повинні мати також пересічні громадяни (вразливі верстви населення), які за своїм статусом поки не виступають ні «заявником», ні

«отримувачем», але в яких потенційно може виникнути потреба звернутись за соціальною послугою або бажання ознайомитись із колом суб'єктів-надавачів, до яких можна звернутись за підтримкою. Важливо це навіть з огляду на те, що згідно з Класифікатором соціальних послуг, затвердженим Наказом Міністерства соціальної політики України від 23.06.2020 № 429 [13], існує низка послуг, які за змістом є послугами профілактичного напрямку, тобто орієнтовані на створення можливості уникнути складних життєвих обставин, попередити їх настання (наприклад, соціальна профілактика, яка передбачає бесіди, консультування, інформування щодо попередження суспільно небезпечних захворювань, дискримінації тощо). У Класифікаторі кожному виду соціальних послуг присвоюється код, який в подальшому використовується в E-SOCIAL (Інформаційно-аналітичній системі управління соціальною підтримкою населення України) та в Реєстрі надавачів та отримувачів соціальних послуг.

На сьогоднішній день чи не єдиною можливістю ознайомитись із існуючими установами, закладами, організаціями, якими пропонуються соціальні послуги, є сайт Міністерства соціальної політики України, де представлена інтерактивна карта («дашборд») з опцією пошуку по виду послуги, регіону країни, району, повній назві надавача, його організаційно-правовій формі (серед яких є приватні, благодійні, релігійні організації та низка інших, які належать до недержавного сектору). Працює карта поки у тестовому режимі та містить не вичерпний перелік суб'єктів-надавачів та може поповнюватись.

Посприяти комунікації між учасниками системи соціальних послуг в Україні дозволить би досвід Великобританії, для якої проведення опитувань, т.з. «днів слухань», збір скарг та пропозицій щодо соціального обслуговування населення, вже стали усталеною практикою. Такі заходи виходять в ефір телебачення, радіо, широко висвітлюються в медіа [14, с. 50]. Крім цього існують «гарячі лінії», за допомогою яких надається можливість прокоментувати отримувачам соціальні послуги,

які їм надавались. Поступово описані заходи еволюціонували в онлайн-опитування та спілкування в реальному часі із користувачами послуг через систему «E-government». Крім цього, в країні активно функціонує система управління якістю соціальних послуг «Best Value», яка запроваджена, з-поміж іншого, для проведення консультацій органів місце-

вої влади з населенням щодо потреб, якості та необхідного обсягу соціальних послуг, із фахівцями-соціальними працівниками, представниками благодійних організацій, волонтерських об'єднань та ін. На нашу думку, подібну практику опитувань можливо було б запозичити для України, доповнивши аналогічною опцією портал Дія.

Література

1. Krasnov Y., Truba V., Anna Hudz A., Potopakhina O., Skorobagatko A. Non-state social security: International legal comparative experience. *Cuestiones Políticas*. 2023. Vol. 41, No 78. P. 504–522. September, 2023. URL: <https://produccioncientificaluz.org/index.php/cuestiones/article/view/40680>.
2. Про соціальні послуги: Закон України від 17 січня 2019 року № 2671-VIII. *Відомості Верховної Ради України*. 2019. № 18. Ст. 73.
3. Гудзь О.О. Посилення договірних начал у сучасній системі надання соціальних послуг України. *Правове забезпечення соціальної сфери: матер. XII Міжнар. наук. конф.* (Одеса, 21 квітня 2021 р.) / укл. А.В. Лисенко; за заг. ред. Г.І. Чанишевої. Одеса: Фенікс, 2021. 380 с. С. 213–216.
4. Соснін О., Твердохліб О. Інформаційні державно-управлінські ресурси України : визначення і розуміння. *Журнал Верховної Ради України «Віче»*. URL: http://nbuv.gov.ua/j-pdf/viche_2011_22_9.pdf.
5. Єдиний державний веб-портал електронних послуг «Портал Дія». URL: <https://diia.gov.ua/>.
6. Стратегія цифрової трансформації соціальної сфери: Розпорядження Кабінету Міністрів України від 28.10.2020 р. № 1353-р. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/1353-2020-%D1%80#Text>.
7. Цифровий розвиток Єдиної інформаційної системи соціальної сфери: які зміни ухвалив Уряд. URL: <https://www.msp.gov.ua/news/23150.html>.
8. Про реєстр надавачів та отримувачів соціальних послуг: Постанова Кабінету Міністрів України від 27.01. 2021 року № 99. *Офіційний Вісник України*. 2021. № 16. Ст. 619.
9. Порядок формування, ведення та доступу до Реєстру надавачів та отримувачів соціальних послуг: Постанова Кабінету Міністрів України від 27.01. 2021 року № 99. *Офіційний Вісник України*. 2021. № 16. Ст. 619.
10. Положення про Єдину інформаційну систему соціальної сфери: Постанова Кабінету Міністрів України від 27 жовтня 2023 р. № 1130. *Офіційний Вісник України*. 2023. № 100. Ст. 5969.
11. Сташків Б.І. Соціальне обслуговування у системі соціального забезпечення: правові питання. *Право України: Юрид. журн.* 2005. № 1. С. 76–79.
12. Медвідь А.О. Соціальний захист бездомних осіб і безпритульних дітей: дис. ... к. ю. н.: 12.00.05 / А.О. Медвідь; Нац. ун-т "Одеська юридична академія". 2015. 240 с.
13. Класифікатор соціальних послуг: Наказ Міністерства соціальної політики України від 23.06.2020 № 429. *Офіційний вісник України*. 2020. № 56. Ст. 1764.
14. Дубич К.В., Данилюк К.В. Моделі взаємодії держави з недержавними організаціями в системі надання соціальних послуг. URL: <http://www.baltijapublishing.lv/omp/index.php/bp/catalog/download/227/6003/12538-1?inline=1>.

References

1. Krasnov, Y., Truba, V., Anna Hudz, A., Potopakhina, O., & Skorobagatko, A. (2023). Non-state social security: International legal comparative experience. *Cuestiones Políticas*, 7, (Vol. 41), (pp. 504–522). Retrieved from <https://produccioncientificaluz.org/index.php/cuestiones/article/view/40680> [in English].
2. Zakon Ukrainy Pro sotsialni posluhy : pryiniaty 17 sichn. 2019 roku № 2671-VIII [Law of Ukraine on social services from January 17 2019, № 2671-VIII]. *Vidomosti Verkhovnoi Rady Ukrainy – Bulletin of Verkhovna Rada of Ukraine*, 18, p. 5 [in Ukrainian].
3. Hudz, O.O. (2021). Posilennya dogovirnih nachal u suchasniy sistemiy nadannya sotsialnih posluhy posluh Ukraini [Strengthening contractual principles in the modern system of providing social services in Ukraine]. Proceedings from PZSS '21: *XII Mizhnarodna naukova konferentsiia «Pravove zabezpechennia sotsialnoi sfery» - The twelfth International scientific conference «Legal support of the social sphere»*. (pp. 213–216). Odessa: Feniks [in Ukrainian].

4. Sosnin, O., & Tverdokhlib, O. (2011). Informatsiyni derzhavno-upravlinski resursy Ukrainy: vyznachennia i rozuminnia [Information state management resources of Ukraine: definition and understanding]. *Zhurnal Verkhovnoi Rady Ukrainy «Viche» - "Viche" magazine of the Verkhovna Rada of Ukraine*. Retrieved from http://nbuv.gov.ua/j-pdf/viche_2011_22_9.pdf [in Ukrainian].

5. Yedynyi derzhavnyi veb-portal elektronnykh posluh «Portal Diia» [The only state web portal of electronic services "Portal Diia"]. *diia.gov.ua*. Retrieved from <https://diia.gov.ua/> [in Ukrainian].

6. Stratehiia tsyfrovoyi transformatsii sotsialnoi sfery: pryiniata 28 zovtnya 2020 roku № 1353-p. [Order of the Cabinet of Ministers of Ukraine on the approval of the Strategy of digital transformation of the social sphere from October 28 2020, № 1353-p]. (2020). Retrieved from <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/1353-2020-%D1%80#Text> [in Ukrainian].

7. Tsyfrovyyi rozvytok Yedynoi informatsiinoi systemy sotsialnoi sfery: yaki zminy ukhvalyv Uriad. [Digital development of the Unified Information System of the Social Sphere: what changes have the Government adopted]. *www.msp.gov.ua*. Retrieved from <https://www.msp.gov.ua/news/23150.html> [in Ukrainian].

8. Postanova Kabinetu Ministriv Ukrainy Pro reiestr nadavachiv ta otrymuvachiv sotsialnykh posluh : pryiniata 27 sichn. 2021 roku № 99 [Resolution of the Cabinet of Ministers of Ukraine About the register of providers and recipients of social services from January 27 2021, № 99]. *Ofitsiynyi Visnyk Ukrainy - Official Gazette of Ukraine*, 16, p. 93 [in Ukrainian].

9. Postanova Kabinetu Ministriv Ukrainy pro zatverdzenyia Poriadku formuvannia, vedennia ta dostupu do Reiestru nadavachiv ta otrymuvachiv sotsialnykh posluh : pryiniata 27 sichn. 2021 roku № 99 [Resolution of the Cabinet of Ministers of Ukraine About the approval of the Procedure for formation, maintenance and access to the Register of providers and recipients of social services from January 27 2021, № 99]. *Ofitsiynyi Visnyk Ukrainy - Official Gazette of Ukraine*, 16, p. 93 [in Ukrainian].

10. Postanova Kabinetu Ministriv Ukrainy Polozhennia pro zatverdzenyia Yedynoi informatsiinu systemu sotsialnoi sfery : pryiniata 27 zovtn. 2023 roku № 1130 [Resolution of the Cabinet of Ministers of Ukraine About the approval of the Regulations on the Unified Information System of the Social Sphere from October 27, 2023, № 1130]. Register of providers and recipients of social services from January 27 2021, № 99]. *Ofitsiynyi Visnyk Ukrainy - Official Gazette of Ukraine*, 100, p. 67 [in Ukrainian].

11. Stashkiv, B.I. (2005). Sotsialne obsluhovuvannia u systemi sotsialnoho zabezpechennia: pravovi pytannia [Social service in the social security system: legal issues]. *Pravo Ukrainy - Law of Ukraine*, 1, 76–79 [in Ukrainian].

12. Medvid, A.O. (2015). Sotsialnyi zakhyst bezdomnykh osib i bezprytulnykh ditei [Social protection of homeless persons and homeless children]. *Candidate's thesis*. Odesa: NU «OJA» [in Ukrainian].

13. Nakaz Ministerstva sotsialnoi polityky Ukrainy pro zatverdzenyi Klasyfikatora sotsialnykh posluh: pryiniaty 23 cherv. 2020 roku № 429. [Order of the Ministry of Social Policy on approval of the Classifier of social services from June 23, 2020, № 429]. *Ofitsiynyi Visnyk Ukrainy - Official Gazette of Ukraine*, 56, p. 18 [in Ukrainian].

14. Dubych, K.V., & Danyliuk, K.V. (2022) Modeli vzaiemodii derzhavy z nederzhavnymy orhanizatsiiamy v systemi nadannia sotsialnykh posluh [Models of interaction between the state and non-governmental organizations in the system of providing social services]. Retrieved from <http://www.baltijapublishing.lv/omp/index.php/bp/catalog/download/227/6003/12538-1?inline=1> [in Ukrainian].

УДК 347.952:343.85:343.541:364.63-027.553(477)(045)

DOI 10.32782/cuj-2024-4-9

Пономарьова Тетяна Ігорівна

доктор юридичних наук, старший дослідник,
завідувач науково-дослідної лабораторії з проблем
запобігання кримінальним правопорушенням
Донецького державного університету внутрішніх справ
ORCID: 0000-0002-5209-0234

ОБМЕЖУВАЛЬНІ ЗАХОДИ ТА ОБМЕЖУВАЛЬНІ ПРИПИСИ У СИСТЕМІ СПЕЦІАЛЬНИХ ЗАХОДІВ ІНДИВІДУАЛЬНО- ПРОФІЛАКТИЧНОГО ЗАПОБІГАННЯ ДОМАШНЬОМУ НАСИЛЬСТВУ

У статті розглядаються проблеми застосування до осіб, які вчинили домашнє насильство, обмежувальних заходів та обмежувальних приписів та кримінальної відповідальності за їх невиконання. Вказується, що відсутність більш широкого переліку видів покарань, які можуть бути застосовані до осіб, які вчинили кримінальне правопорушення, передбачене ст. 390-1 КК України, а також наявність окремих особливостей для їх призначення утворюють додаткові підстави для застосування до кривдників або більш м'якого покарання, ніж передбачено законом, або звільнення від покарання (як правило, з випробуванням). Звертається увага на необхідність внесення змін до санкції ст. 126-1 КК України з метою систематизації видів покарання, які можуть бути призначені за домашнє насильство та кримінальні правопорушення, які із ним пов'язані. Зазначається, що національне кримінальне законодавство не роз'яснює, що необхідно вважати «злочином, пов'язаним із домашнім насильством». Аналогічно, відповідні тлумачення відсутні у Конвенції Ради Європи про запобігання насильству стосовно жінок і домашньому насильству та боротьбу із цими явищами та профільному Законі України від 07.12.2017 № 2229-VIII «Про запобігання та протидію домашньому насильству». Доводиться, що вказане призводить до виникнення проблем у правозастосуванні та стає предметом розгляду Верховним Судом. Підсумовується, що наразі обмежувальні заходи та обмежувальні приписи як захід індивідуально-профілактичного запобігання домашньому насильству не у повній мірі виконують функцію, передбачену у Стамбульській конвенції. Основною причиною є лінгвістичні та нормативні помилки, допущені під час конструювання ст. 91-1 КК України, неефективні види покарання, яке може бути призначене за вчинення кримінального правопорушення, передбаченого ст. 390-1 КК України, а також відсутність системного підходу до призначення покарання та звільнення від нього у судовій практиці.

Ключові слова: обмежувальні заходи, обмежувальні приписи, домашнє насильство, кримінальна відповідальність, запобігання, покарання, кримінальне правопорушення, суспільна небезпечність.

Ponomarova T. I. Restrictive measures and restrictive orders in the system of special measures for individual preventive prevention of domestic violence

the article examines the problems of applying restrictive measures and restrictive orders to persons who have committed domestic violence and criminal liability for their failure to comply. It is indicated that the absence of a wider list of types of punishments that can be applied to persons who have committed a criminal offense provided for in Art. 390-1 of the Criminal Code of Ukraine, as well as the presence of certain features for their imposition create additional grounds for applying to offenders either a milder punishment than provided for by law, or exemption from punishment (as a rule, with probation). Attention is drawn to the need to amend the sanction of Art. 126-1 of the Criminal Code of Ukraine in order to systematize the types of punishment that can be imposed for domestic violence and criminal offenses related to it. It is noted that the national criminal legislation does not clarify what should be considered a "crime related to domestic violence". Similarly, there are no relevant interpretations in the Council of Europe Convention on preventing and combating violence against women and domestic violence and the relevant Law of Ukraine No. 2229-VIII of 07.12.2017 "On preventing and combating domestic violence". It is argued that this leads to problems in law enforcement and is being considered by the Supreme Court. It is concluded that currently restrictive measures and restrictive orders as a measure of individual

preventive prevention of domestic violence do not fully fulfill the function provided for in the Istanbul Convention. The main reason is linguistic and regulatory errors made during the construction of Art. 91-1 of the Criminal Code of Ukraine, ineffective types of punishment that can be imposed for committing a criminal offense provided for in Art. 390-1 of the Criminal Code of Ukraine, as well as the lack of a systematic approach to imposing punishment and release from it in judicial practice.

Key words: *restrictive measures, restraining orders, domestic violence, criminal liability, prevention, punishment, criminal offense, public danger.*

Вступ. В умовах перманентного реформування кримінального законодавства особливо актуальними стають проблеми подальшого удосконалення кримінальної відповідальності за вчинення відносно нещодавно криміналізованих видів кримінальних правопорушень. Одним із таких правопорушень є домашнє насильство та інші суспільно небезпечні діяння, якими було доповнено Особливу частину чинного Кримінального кодексу України (далі – КК України) відповідно до Закону України від 06.12.2017 № 2227-VIII «Про внесення змін до Кримінального та Кримінального процесуального кодексів України з метою реалізації положень Конвенції Ради Європи про запобігання насильству стосовно жінок і домашньому насильству та боротьбу з цими явищами».

Основними підставами криміналізації таких діянь стали суспільна небезпечність та відносна поширеність кримінальних правопорушень, пов'язаних із домашнім насильством та виконання Україною міжнародно-правових зобов'язань, які, серед іншого, були пов'язані із перспективою ратифікації Конвенції Ради Європи про запобігання насильству стосовно жінок і домашньому насильству та боротьбу з цими явищами. Вторинною підставою стала потреба у корекції протиправної поведінки кривдника. Отже, з кримінологічної точки зору обмежувальні заходи та обмежувальні приписи є специфічними заходами індивідуально-профілактичного запобігання кримінальним правопорушенням, пов'язаним із домашнім насильством.

Водночас аналіз судової практики надає підставу для твердження про те, що порядок застосування таких частково кримінологічних заходів для кривдників, як і заходів суто кримінально-правового характеру, таких як покарання, наразі потребує удосконалення.

Це зумовлено відсутністю системності у рішеннях Верховного Суду, а також неефективністю норм кримінального законодавства, в яких встановлено кримінальну відповідальність за вчинення кримінальних правопорушень, пов'язаних із домашнім насильством та невиконання обмежувальних заходів, обмежувальних приписів або непроходження програми для кривдників.

Матеріали та методи. Проблемам визначення меж кримінальної відповідальності та покарання за вчинення кримінальних правопорушень, пов'язаних із домашнім насильством присвятили свої праці такі вчені як О.М. Бандурка, А.Б. Блага, В.І. Борисов, О.М. Джу́жа, О.О. Дудоров, В.О. Туляков, М.І. Хавронюк та інші. Проте, не дивлячись на високу результативність наукових праць вчених, низка проблемних питань до сьогодні залишаються невирішеними, що і зумовлює актуальність теми дослідження.

Методологічну основу дослідження складає системно-структурний метод, який було застосовано під час аналізу обмежувальних заходів та обмежувальних приписів як елементів індивідуально-профілактичного запобігання кримінальним правопорушенням, пов'язаним із домашнім насильством; порівняльно-правовий метод використано під час аналізу нормативно-правових актів, якими урегульовано діяльність суб'єктів із запобігання домашньому насильству, метод моделювання в комплексі із соціологічними методами (вивчення обвинувальних вироків, викладених у Єдиному реєстрі судових рішень, статистичної інформації Офісу Генерального прокурора) надали можливість систематизувати статистичну інформацію про кількісні показники кримінальних правопорушень, пов'язаних із домашнім насильством та суспільно небезпечних діянь, передбачених ст. 390-1 КК України.

Метою дослідження є розгляд обмежувальних заходів та обмежувальних приписів у контексті індивідуально-профілактичного запобігання кримінальним правопорушенням, пов'язаним із домашнім насильством.

Результати. Здійснення правової реформи в Україні передбачає обов'язкове формування державної політики щодо адаптації національного законодавства до вимог законодавства Європейського Союзу. Це стосується і реалізації положень Конвенції Ради Європи про запобігання насильству стосовно жінок і домашньому насильству та боротьбу з цими явищами (далі – *Стамбульська конвенція* або *Конвенція* – прим. авт.), на виконання якої до КК України було внесено низку змін та доповнень. Водночас за результатами семирічного існування кримінальної відповідальності за домашнє насильство та діяння, які із ним пов'язані, можна стверджувати про неефективність санкцій відповідних норм та часткову невідповідність останніх положенням та унормованим підходам, визначеним у вказаній вище Конвенції.

На підтвердження вказаної тези можна навести статистичні дані, викладені на сайті Офісу Генерального прокурора. Так, у 2017 році було обліковано 1341 кримінальне правопорушення, пов'язане із домашнім насильством: у 2018 р. – 1586, у 2019 р. – 2554, у 2020 р. – 3972, у 2021 р. – 4800, у 2022 р. – 3360, у 2023 р. – 6805, станом на серпень 2024 року було обліковано 6520 кримінальних правопорушень, пов'язаних із домашнім насильством. Аналогічну негативну динаміку має і кількісний показник кримінальних правопорушень, передбачених ст. 390-1 КК України: у 2019 році було обліковано 39 таких суспільно небезпечних діянь, у 2020 р. – 143, у 2021 р. – 156, у 2022 р. – 140, у 2023 р. – 393, станом на серпень 2024 року було обліковано 737 кримінальних правопорушень, передбачених ст. 390-1 КК України [1]. Як видається, наведені статистичні дані свідчать про те, що встановлені види та межі покарання за вчинення вказаних суспільно небезпечних діянь не можна вважати переконливими та пропорційними, що не відповідає підходу, визначеному у Стамбульській конвенції.

У ч. 3 ст. 53 Конвенції зауважено, що сторони вживають необхідних законодавчих або інших заходів для забезпечення того, щоб порушення обмежувальних або захисних приписів, виданих відповідно до пункту 1, підлягало ефективним, пропорційним та переконливим кримінальним або іншим юридичним санкціям [2]. Відповідно до аналізу первинної редакції ст. 390-1 КК України, під час криміналізації невиконання обмежувальних заходів, обмежувальних приписів або непроходження програми для кривдників законодавцем у санкції за вчинення такого кримінального правопорушення було передбачено арешт на строк до шести місяців або обмеження волі на строк до двох років [3]. Після створення інституту пробаційного нагляду було внесено відповідні зміни, які полягали у заміні арешту на пробаційний нагляд на строк до двох років [4]. У цьому контексті необхідно відмітити, що, по-перше, ані перший, ані другий варіант покарання за невиконання обмежувальних заходів та обмежувальних приписів не відповідає потенційній суспільній небезпечності та обсягу шкоди, яку може спричинити таке кримінальне правопорушення. По-друге, можна констатувати, що невиконання обмежувальних заходів та обмежувальних приписів не підлягає ефективним, пропорційним та переконливим кримінальним санкціям, що є недопустимим і з огляду на те, що саме обмежувальні заходи, передбачені ст. 91-1 КК України, є одним із найбільш ефективних способів кримінально-правового захисту потерпілих від домашнього насильства.

Відсутність системності у призначенні покарання також є однією із причин, яка детермінує як кримінальне правопорушення, передбачене ст. 390-1 КК України, так і кримінальні правопорушення, пов'язані із домашнім насильством. Відповідно до судової статистики, у 2019 році за вчинення кримінального правопорушення, передбаченого ст. 390-1 КК України було засуджено 10 осіб, із яких чотирьом було призначено покарання у виді арешту, шістьох було звільнено від покарання з випробуванням; у 2020 році було засуджено 14 осіб, із яких двом було призначено покарання у виді обмеження волі, трьом – у виді

арешту, дев'ять осіб було звільнено від покарання з випробуванням; у 2021 році було засуджено 46 осіб, із яких семи було призначено покарання у виді обмеження волі, дванадцяти – арешт, двадцять п'ять осіб було звільнено від покарання з випробуванням; у 2022 році було засуджено 41 особу, із яких шістьом було призначено покарання у виді обмеження волі, тринадцятьом – у виді арешту, дев'ятнадцять осіб було звільнено від покарання з випробуванням; у 2023 році було засуджено 88 осіб, із яких тридцяти шістьом було призначено покарання у виді арешту, дев'ятьом – обмеження волі, тридцять дев'ять осіб звільнено від покарання з випробуванням [5].

Відсутність більш широкого переліку видів покарань, які можуть бути застосовані до осіб, які вчинили кримінальне правопорушення, передбачене ст. 390-1 КК України, а також наявність окремих особливостей для їх призначення утворюють додаткові підстави для застосування до кривдників або більш м'якого покарання, ніж передбачено законом, або звільнення від покарання (як правило, з випробуванням).

Підтвердженням наведеної тези є положення, викладені у постанові Верховного Суду від 03 вересня 2020 року (справа № 463/1128/19), де зазначено, що *санкція ст. 390-1 КК України передбачає покарання у виді арешту на строк до шести місяців або обмеження волі на строк до двох років. Згідно з ч. 3 ст. 61 КК України обмеження волі не застосовується до неповнолітніх, вагітних жінок і жінок, що мають дітей віком до чотирнадцяти років, до осіб, що досягли пенсійного віку, військовослужбовців строкової служби та до осіб з інвалідністю першої і другої групи. У ході перевірки кримінального провадження в порядку апеляційної процедури апеляційним судом встановлено, що відповідно до наявної у матеріалах провадження копії паспорта громадянина України обвинувачений на момент постановлення вироку набув статусу особи, яка досягла пенсійного віку, а тому застосування до нього покарання у виді обмеження волі заборонено законом. Разом з тим апеляційний суд дійшов переконання, що покарання у виді арешту, яке є у*

даному випадку безальтернативне, з огляду на тяжкість вчиненого злочину та особу обвинуваченого не відповідатиме основній його меті як заходу примусу, та призначив покарання із застосуванням ст. 69 КК України у виді штрафу. Застосовуючи положення ст. 69 КК України та обираючи обвинуваченому більш м'яке покарання, ніж передбачене санкцією ст. 390-1 КК України, призначаючи йому покарання у виді штрафу в розмірі 50 неоподатковуваних мінімумів доходів громадян, що становить 850 грн, апеляційний суд виходив з того, що обвинувачений визнав вину в повному обсязі, щиро розкався, є пенсіонером за віком, за місцем проживання характеризується задовільно, має матір-інваліда першої групи, яка потребує постійного догляду. На переконання колегії суддів, таке покарання відповідає вимогам закону, за своїм видом та розміром є необхідним та достатнім для виправлення обвинуваченого і попередження нових злочинів, справедливим та таким, що не суперечить ст. 65 КК України [6].

Водночас, розглядаючи наведені обставини кримінального правопорушення, а також надаючи характеристику кримінальному правопорушнику, як видається, суд не врахував того, що ця особа перед вчиненням кримінального правопорушення була притягнута до кримінальної відповідальності за вчинення домашнього насильства, яке було систематичним та мало відповідний ступінь суспільної небезпечності. Відповідно до усталеної судової практики та безпосередньо кримінального законодавства, застосування положень ст. 69 КК України передбачає наявність декількох підстав, які свідчать про можливість та доцільність призначення особі більш м'якого покарання, ніж передбачено законом. Із урахуванням систематичного вчинення кримінальних правопорушень, видається більш доцільним застосування до вказаної особи покарання у виді арешту (у редакції, яка була чинною до внесення змін відповідно до Закону України від 23.08.2023 № 3342-IX «Про внесення змін до Кримінального, Кримінального процесуального кодексів України та інших законодавчих актів України щодо удосконалення видів кримінальних покарань»).

Проте, не дивлячись на наведене, на думку суду, навіть застосування до кримінального правопорушника ст. 69 КК України було необґрунтовано. Так, в апеляційній скарзі, вказуючи про застосування місцевим судом закону, який не підлягав застосуванню, прокурором ставилось питання про скасування вироку місцевого суду в частині призначеного покарання та ухвалення нового, яким призначити обвинуваченому реальне покарання за ст. 390-1 КК України у виді арешту на строк 2 місяці. У свою чергу суд апеляційної інстанції, вважаючи призначене місцевим судом покарання занадто суворим, постановив ухвалу, якою змінив вирок суду та призначив обвинуваченому покарання у виді штрафу в розмірі 50 неоподатковуваних мінімумів доходів громадян, що становить 850 грн. При цьому апеляційний суд не застосував ст. 75 КК України, оскільки звільнення від відбування покарання з іспитовим строком не може бути застосовано до покарання у виді штрафу. Тобто замість призначеного судом першої інстанції покарання у виді обмеження волі, від відбування якого обвинувачений був звільнений з випробуванням з встановленням іспитового строку, апеляційний суд призначив реальне покарання у виді штрафу, яке хоч і є менш суворим видом покарання, але від відбування якого засуджений не може бути звільнений на підставі ст. 75 КК України, чим фактично погіршив становище засудженого [6].

Необхідно також відмітити і те, що окрім відсутності послідовності та логічності у визначенні видів та меж покарання за вчинення кримінального правопорушення, передбаченого ст. 390-1 КК України, неоднозначним також є і підхід до підстав для видачі обмежувального припису.

Так, відповідно до обставин справи, викладених у рішенні Оболонського районного суду міста Києва від 22 лютого 2018 року (справа № 756/2072/18), заявник звернулася до суду в порядку окремого провадження з заявою, про видачу обмежувального припису. Свої вимоги заявник обґрунтовувала тим, що з 02 лютого 2011 року вона та її чоловік перебувають у зареєстрованому шлюбі.

У шлюбі народилися син та донька. Заявник зазначила, що 23 вересня 2017 року її чоловік вчинив домашнє насильство: 10 грудня 2017 року, в той час, коли заявник знаходилась в м. Херсоні, чоловік забрав малолітніх дітей на прогулянку, не повідомивши про це заявника, відвіз дітей до м. Києва та у період з 10 грудня 2017 року до 19 грудня 2017 року переховував їх. Заявниця вказала, що 19 грудня 2017 року вона знайшла дітей у матері, батька з дітьми не було, діти були хворі та знаходились в пригніченому психологічному стані. 19 грудня 2017 року заявник забрала дітей, проте особисті речі індивідуального користування залишились у чоловіка. 11 січня 2018 року адвокатом заявника було надіслано вимогу про добровільну передачу особистого одягу, майна дружини та дітей. Однак, на даний час чоловік продовжує вчиняти економічне насильство стосовно неї та дітей та відмовляється передати особисті речі. Також заявниця зазначила, що 04 січня 2018 року чоловік в присутності представників Служби у справах дітей Оболонської районної в м. Києві державної адміністрації своєю протиправною поведінкою вчинив фізичне насильство в присутності малолітніх дітей, без дозволу та з застосуванням фізичної сили увірвався разом з двома чоловіками до квартири заявника та намагався забрати дітей, застосував до фізичне насильство, а діти зазнали психологічної травми, внаслідок чого стали погано спати, бояться приходу батька, а також бояться виходити на вулицю з квартири. Крім того, 25 січня 2018 року адвокат заявника разом із нею перебувала в приміщенні Оболонської районної в м. Києві державної адміністрації, де також перебував її чоловік, який почав чіплятися до заявника, психологічно на неї тиснути, поводив себе агресивно, висловлювався нецензурною лайкою, погрожував фізичною розправою адвокату заявника. Таким чином, заявник вважає, що її чоловік жорстоко поводить з дітьми, не забезпечує їх матеріально, переслідує та погрожує фізичною розправою, створює умови, які негативно впливають на інтереси дітей, вживає спиртні напої, поводить себе агресивно, неодноразово здій-

снював фізичне та психологічне насильство в сім'ї. З цих підстав, заявник просила суд видати обмежувальний припис, спрямований на забезпечення безпеки постраждалих осіб, строком на шість місяців, яким визначити наступні заходи тимчасового обмеження прав особи, яка вчинила домашнє насильство, та покладення на неї обов'язків: заборонити перебувати в місці проживання; заборонити перебувати в місцях перебування її та дітей; зобов'язати усунути перешкоди у користуванні особистою приватною власністю (особистими речами індивідуального користування); заборонити наближатися на відстань, меншу ніж 100 м до місця перебування та навчання дітей; заборонити переслідувати та у будь-який спосіб спілкуватися з нею та дітьми; заборонити вести листування та телефонні переговори із заявницею [7]. Виходячи із наведених обставин, можна констатувати, що обґрунтовуючи доцільність видачі обмежувального припису, заявниця акцентувала увагу на спробах чоловіка систематично чинити психологічне насильство шляхом створення перешкод у спілкуванні із дітьми та відмові у поверненні особистих речей.

Рішенням Оболонського районного суду м. Києва від 22 лютого 2018 року у задоволенні заяви про видачу обмежувального припису було відмовлено. Відмовляючи у задоволенні заяви, суд першої інстанції виходив з того, що заявником не надано належних доказів на підтвердження вчинення чоловіком домашнього насильства. Такий висновок суду є законним та обґрунтованим, відповідає встановленим у справі обставинам. Так, при зверненні до суду з заявою, заявником було надано копію постанови Дніпровського районного суду м. Києва від 07 грудня 2017 року, якою адміністративний матеріал відносно чоловіка заявниці про вчинення ним адміністративного правопорушення, передбаченого ст. 173-2 КУпАП, було повернуто до Управління патрульної поліції у м. Києві для усунення недоліків. З вказаної постанови вбачається, що до суду надійшов протокол про адміністративне правопорушення, за змістом якого 23 вересня 2017 року чоловік вчинив сімейну сварку із

заявницею. Однак, вказана постанова не містить висновків щодо наявності у діях чоловіка складу адміністративного правопорушення – вчинення домашнього насильства, а тому не може бути належним доказом у даній справі. Також не можуть бути підставою для скасування рішення суду першої інстанції доводи апелянта про те, що зміна її місця проживання свідчить про те, що вона змушена таким чином захищати себе від насильства з боку її чоловіка, оскільки матеріали справи не містять доказів на підтвердження того, що заявником було змінено місце свого проживання не з власної ініціативи. Матеріали справи свідчать про те, що між сторонами існує спір щодо визначення місця проживання, порядку та способу спілкування з дітьми та їх виховання, оскільки заявник разом з малолітніми дітьми виїхала з постійного місця їх проживання та перешкоджає батьку у спілкуванні з ними. Однак, беззаперечних доказів на підтвердження чинення домашнього насильства у розумінні Закону України «Про запобігання та протидію домашньому насильству» заявником до суду не надано, а тому підстави вважати, що наявні ризики настання тяжких наслідків для заявника та малолітніх дітей у зв'язку з відмовою суду у видачі обмежувального припису відсутні [8]. Аналогічна позиція викладена також у постанові Верховного Суду від 01 вересня 2021 року (справа № 524/992/20), в якій зазначено, що під час вирішення питання про наявність підстав для видачі обмежувального припису суди мають встановлювати, яким формам домашнього насильства піддавався заявник, та оцінювати ризики продовження у майбутньому домашнього насильства у будь-якому його прояві [9].

Із урахуванням положень, викладених в ч. 1 ст. 45 Стамбульської конвенції, де зазначено, що сторони вживають необхідних законодавчих або інших заходів для забезпечення покарання ефективними, пропорційними та переконливими санкціями за вчинення правопорушень, установлених відповідно до цієї Конвенції, з урахуванням ступеня їхньої тяжкості. Ці санкції охоплюють, де це доречно, вироки, що передбачають позбавлення волі, що може стати підставою для екстрадиції

[10], а також враховуючи те, що невиконання обмежувальних заходів та обмежувальних приписів унеможлиблює здійснення кримінально-правової політики та реалізації кримінологічних заходів впливу на кількісний показник домашнього насильства та кримінальних правопорушень, пов'язаних із домашнім насильством доцільним є перегляд видів та обсягів покарання, які можуть бути призначені за вчинення кримінального правопорушення, передбаченого ст. 390-1 КК України. Так, ст. 390-1 КК України доречно викласти у такій редакції:

Стаття 390⁻¹. Невиконання обмежувальних заходів, обмежувальних приписів або непроходження програми для кривдників

1. Умисне невиконання обмежувальних заходів, передбачених статтею 91⁻¹ цього Кодексу, або умисне невиконання обмежувальних приписів, або умисне ухилення від проходження програми для кривдників особою, щодо якої такі заходи застосовані судом, -

карається штрафом від ста до двохсот неоподатковуваних мінімумів доходів громадян або виправними роботами на строк до двох років, або пробацийним наглядом на строк до трьох років, або обмеженням волі на той самий строк.

2. Ті самі дії, вчинені повторно, - караються позбавленням волі на строк до двох років.

Відповідних змін також потребує санкція ст. 126-1 КК України з метою систематизації видів покарання, які можуть бути призначені за домашнє насильство та кримінальні правопорушення, які із ним пов'язані. Окремої уваги також потребує і ст. 91-1 КК України.

Аналіз ст. 91-1 КК України дозволяє констатувати, що всі обмежувальні заходи, передбачені п.п. 1-5 ч. 1 вказаної норми скеровані на виконання двох основних завдань: захисту потерпілої особи та унеможливлення продовження вчинення щодо неї домашнього насильства, а також – виправлення кримінально протиправної поведінки кривдника. Вказане свідчить про те, що, фактично, зміст обмежувальних заходів є схожим на зміст заходів індивідуально-профілактичного запобігання, проте обмежувальні заходи засто-

совуються виключно до осіб, які вчинили домашнє насильство.

Водночас вказана норма не позбавлена певних лінгвістичних недоліків, які зумовлюють порушення принципу правової визначеності. Так, відповідно до ч. 1 ст. 91-1 КК України, в інтересах потерпілого від злочину, пов'язаного з домашнім насильством, одночасно з призначенням покарання, не пов'язаного з позбавленням волі, або звільненням з підстав, передбачених цим Кодексом, від кримінальної відповідальності чи покарання, суд може застосувати до особи, яка вчинила домашнє насильство один або декілька обмежувальних заходів... [11]. Отже, законодавець використовує конструкцію «злочин, пов'язаний із домашнім насильством», що є не у повній мірі аргументованим через низку причин.

По-перше, національне кримінальне законодавство не роз'яснює, що необхідно вважати «злочином, пов'язаним із домашнім насильством». Аналогічно, відповідні тлумачення відсутні у Конвенції Ради Європи про запобігання насильству стосовно жінок і домашньому насильству та боротьбу із цими явищами та профільному Законі України від 07.12.2017 № 2229-VIII «Про запобігання та протидію домашньому насильству». Це призвело до виникнення проблем у правозастосуванні та стало предметом розгляду Верховним Судом, який сформував власну позицію з цього питання.

У Постанові Об'єднаної палати Касаційного кримінального суду Верховного Суду від 12 лютого 2020 року (справа № 453/225/19) визначено, що формулювання поняття «злочин, пов'язаний із домашнім насильством» є ширшим за поняття «домашнє насильство» у нормі ст. 126-1 КК і може полягати не лише у вчиненні цього злочину, а й в інших суспільно небезпечних діяннях, які мають ознаки домашнього насильства. Тому поняття «злочин, пов'язаний із домашнім насильством» не є відсиловним, у розумінні законодавця має комплексний характер й регламентується у різних сферах суспільних відносин. При встановленні змісту згаданого поняття слід виходити з конкретних фактич-

них обставин справи, а не тільки з кваліфікації дій винуватця. У контексті зазначеного «злочином, пов'язаним із домашнім насильством» слід вважати будь-яке кримінальне правопорушення, обставини вчинення якого містять хоча б один із елементів, перелічених у ст. 1 ЗУ № 2229-VIII, незалежно від того, чи вказано їх у відповідній статті (частині статті) КК як ознаки основного або кваліфікованого складу злочину [12].

По-друге, визначення та нормативне закріплення переліку видів діянь, пов'язаних з домашнім насильством є важливим із огляду на те, нормативним приписом п. 7 ч.1 ст. 284 Кримінального процесуального кодексу України, яким визначено, що кримінальне провадження закривається в разі, якщо потерпілий, а у випадках, передбачених цим Кодексом, його представник відмовився від обвинувачення у кримінальному провадженні у формі приватного обвинувачення, *крім кримінального провадження щодо кримінального правопорушення, пов'язаного з домашнім насильством (курсив мій – Т.П.)* [13]. Звертає на себе увагу також те, що в контексті цього пункту законодавець вже використовує конструкцію «кримінальне правопорушення, пов'язане з домашнім насильством» на відміну від ч. 1 ст. 91-1 КК України, де використано поняття «злочину».

Така неузгодженість між положеннями Кримінального та Кримінального процесуального кодексів України утворює способи уникнення кримінальної відповідальності та унеможливує застосування обмежувальних заходів за вчинення окремих протиправних діянь, які, відповідно до тлумачення Верховного Суду, пов'язані із домашнім насильством. Прикладом є спричинення легких тілесних ушкоджень, яке, відповідно до ст. 125 КК України є проступком. У практиці Верховного Суду непоодинокими є випадки, коли кримінального правопорушника, який спричинив легкі тілесні ушкодження особі, із якою він перебуває у сімейних або близьких відносинах, звільняли від кримінальної відповідальності за п. 7 ч. 1 ст. 284 КПК України, посилаючись на те, що спричинення легких тілесних ушкоджень не є про-

типравним діянням, пов'язаним із домашнім насильством.

У Постанові колегії суддів Третьої судової палати ККС від 06.03.2023 у справі № 472/302/22 (провадження № 51-170км23) Суд зазначив, що під ознаки домашнього насильства можуть підпадати різні склади злочинів за умови, що відповідний злочин вчиняється в сім'ї чи в межах місця проживання або щодо родичів, або щодо колишнього чи теперішнього подружжя, або щодо іншої особи, яка спільно проживає (проживала) з кривдником однією сім'єю, але не перебуває (не перебувала) у родинних відносинах чи у шлюбі з ним [14]. Отже, якщо легкі тілесні ушкодження було спричинено за визначених умов, таке діяння вважатиметься кримінальним правопорушенням, пов'язаним із домашнім насильством. Водночас застосувати обмежувальні заходи, передбачені ст. 91-1 КК України, буде неможливо через те, що кримінальне правопорушення, передбачене ст. 125 КК України, є проступком. Це також стосується діяння, передбаченого ч.ч. 1–2 ст. 154 КК України (примушування до вступу у статевий зв'язок).

Окремої уваги потребує також те, що обмежувальні заходи можуть бути призначені за вчинення виключно злочину, але такого, за яке особі не було призначено покарання у виді позбавлення волі. Разом із тим, санкція ст. 121 КК України передбачає безальтернативне покарання у виді позбавлення волі, ч.ч. 2,4 ст. 134 КК України – два альтернативні види покарань – обмеження та позбавлення волі тощо. Необхідно також відмітити і те, що у першій частині диспозиції ч. 1 ст. 91-1 КК України законодавець вказує на «потерпілого від злочину, пов'язаного з домашнім насильством», а у другій частині диспозиції ч. 1 ст. 91-1 КК України вже зазначається, що «суд може застосувати до особи, яка вчинила домашнє насильство», тобто вже обмежується перелік протиправних діянь.

Наведене свідчить про те, що наявність таких законодавчих помилок у ч. 1 ст. 91-1 КК України можуть унеможливити застосування до окремих осіб обмежувальних заходів, що має бути негативно оцінено з точки зору

індивідуально-профілактичного запобігання домашньому насильству та кримінальним правопорушенням, які із ним пов'язані.

Таким чином, із урахуванням наведеного вважаємо за доцільне внести такі зміни до ст. 91-1 КК України:

– викласти ч. 1 у такій редакції: *В інтересах потерпілого від домашнього насильства та/або кримінального правопорушення, пов'язаного з домашнім насильством, одночасно з призначенням покарання, не пов'язаного з позбавленням волі, або звільненням з підстав, передбачених цим Кодексом, від кримінальної відповідальності чи покарання, суд може застосувати до особи, яка вчинила такі кримінальні правопорушення, один або декілька обмежувальних заходів, якими є: ...;*

– доповнити приміткою, яку викласти у такій редакції: **Примітка.** Кримінальними правопорушеннями, пов'язаними із домашнім насильством відповідно до цього Кодексу вважаються кримінальні правопорушення, передбачені п. 10 ч. 2 ст. 115, ст. 116, ст. 121, ст. 123, ст. 125, ст. 126, ч.ч. 2-5 ст. 134,

ст. 151-2, ч. 2 ст. 152, ч. 2 ст. 153, ст. 154 цього Кодексу.

Із урахуванням запропонованого доцільним також є внесення змін до ч.2 ст. 76 КК України, та викладення її у такій редакції: *2. На осіб, засуджених за кримінальні правопорушення, пов'язані з домашнім насильством, суд може покласти інші обов'язки та заборони, передбачені статтею 91¹ цього Кодексу.*

Висновки. Таким чином, проведене дослідження дозволяє констатувати, що наразі обмежувальні заходи та обмежувальні приписи як заходи індивідуально-профілактичного запобігання домашньому насильству не у повній мірі виконують функцію, передбачену у Стамбульській конвенції. Основною причиною є лінгвістичні та нормативні помилки, допущені під час конструювання ст. 91-1 КК України, неефективні види покарання, які можуть бути призначені за вчинення кримінального правопорушення, передбаченого ст. 390-1 КК України, а також відсутність системного підходу до призначення покарання та звільнення від нього у судовій практиці.

Література

1. Офіс Генерального прокурора. Статистика. URL: <https://gp.gov.ua/ua/posts/pro-zareyestrovani-kriminalni-pravoporushennya-ta-rezultati-yih-dosudovogo-rozsliduvannya-2>.
2. Конвенція Ради Європи про запобігання насильству стосовно жінок і домашньому насильству та боротьбу з цими явищами, ратифікована із заявами Законом № 2319-IX від 20.06.2022. URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/994_001-11#n2.
3. Закон України від 06.12.2017 № 2227-VIII «Про внесення змін до Кримінального та Кримінального процесуального кодексів України з метою реалізації положень Конвенції Ради Європи про запобігання насильству стосовно жінок і домашньому насильству та боротьбу з цими явищами». URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/2227-19#n41>.
4. Закон України від 23.08.2023 № 3342-IX «Про внесення змін до Кримінального, Кримінального процесуального кодексів України та інших законодавчих актів України щодо удосконалення видів кримінальних покарань». URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/3342-20#n325>.
5. Судова статистика. URL: https://court.gov.ua/insh/sudova_statystyka/.
6. Постанова Верховного Суду від 03 вересня 2020 року (справа № 463/1128/19). URL: <https://reyestr.court.gov.ua/Review/91397574>.
7. Рішення Оболонського районного суду міста Києва від 22 лютого 2018 року (справа № 756/2072/18). URL: <https://reyestr.court.gov.ua/Review/72375822>.
8. Постанова Апеляційного суду міста Києва від 29 березня 2018 року (справа № 756/2072/18). URL: <https://reyestr.court.gov.ua/Review/73068735>.
9. Постанова Верховного Суду від 01 вересня 2021 року (справа № 524/992/20). URL: <https://reyestr.court.gov.ua/Review/99459344?fbclid=IwAR3CLBbrvBPVvPSYTOS3CRs5Md4v6aBQa5f7cnYtKR SbZxIH4xd3oXU8Qwc>.
10. Конвенція Ради Європи про запобігання насильству стосовно жінок і домашньому насильству та боротьбу з цими явищами, ратифікована із заявами Законом № 2319-IX від 20.06.2022. URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/994_001-11#n2.

11. Кримінальний кодекс України. Закон від 05.04.2001 № 2341-III. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/2341-14#n3411>.
12. Постанова Об'єднаної палати Касаційного кримінального суду Верховного Суду від 12 лютого 2020 року (справа № 453/225/19). URL: <https://reyestr.court.gov.ua/Review/87602679>.
13. Кримінальний процесуальний кодекс України. Закон від 13.04.2012 № 4651-VI. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/4651-17#Text>.
14. Постанова колегії суддів Третьої судової палати ККС від 06.03.2023 у справі № 472/302/22 (провадження № 51-170км23) <https://reyestr.court.gov.ua/Review/109479890>.

References

1. Ofis Heneralnoho prokurora. Statystyka [Prosecutor General's Office. Statistics]. Retrieved from: <https://gp.gov.ua/ua/posts/pro-zareyestrovani-kriminalni-pravoporushennya-ta-rezultati-yih-dosudovogo-rozsliduvannya-2> [in Ukrainian].
2. Konventsiiia Rady Yevropy pro zapobihannia nasyilstvu stosovno zhinok i domashnomu nasyilstvu ta borotbu z tsymy yavyshchamy [Council of Europe Convention on Preventing and Combating Violence against Women and Domestic Violence], ratyfikovana iz zaiavamy Zakonom № 2319-IX vid 20.06.2022. Retrieved from: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/994_001-11#n2 [in Ukrainian].
3. Zakon Ukrainy vid 06.12.2017 № 2227-VIII «Pro vnesennia zmin do Kryminalnoho ta Kryminalnoho protsesualnoho kodeksiv Ukrainy z metoiu realizatsii polozhen Konventsii Rady Yevropy pro zapobihannia nasyilstvu stosovno zhinok i domashnomu nasyilstvu ta borotbu z tsymy yavyshchamy» [Law of Ukraine No. 2227-VIII of 06.12.2017 "On Amendments to the Criminal and Criminal Procedure Codes of Ukraine in Order to Implement the Provisions of the Council of Europe Convention on Preventing and Combating Violence against Women and Domestic Violence and Combating These Phenomena"]. Retrieved from: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/2227-19#n41> [in Ukrainian].
4. Zakon Ukrainy vid 23.08.2023 № 3342-IX «Pro vnesennia zmin do Kryminalnoho, Kryminalnoho protsesualnoho kodeksiv Ukrainy ta inshykh zakonodavchykh aktiv Ukrainy shchodo udoskonalennia vydiv kryminalnykh pokaran» [Law of Ukraine dated 08.23.2023 No. 3342-IX "On Amendments to the Criminal, Criminal Procedure Codes of Ukraine and Other Legislative Acts of Ukraine on Improving Types of Criminal Punishments"]. Retrieved from: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/3342-20#n325> [in Ukrainian].
5. Sudova statystyka [Judicial Statistics]. Retrieved from: https://court.gov.ua/inshe/sudova_statystyka/ [in Ukrainian].
6. Postanova Verkhovnoho Sudu vid 03 veresnia 2020 roku [Resolution of the Supreme Court dated September 3, 2020] (sprava № 463/1128/19). Retrieved from: <https://reyestr.court.gov.ua/Review/91397574> [in Ukrainian].
7. Rishennia Obolonskoho raionnoho sudu mista Kyieva vid 22 liutoho 2018 roku [Decision of the Obolonskyi District Court of Kyiv dated February 22, 2018] (sprava № 756/2072/18). Retrieved from: <https://reyestr.court.gov.ua/Review/72375822> [in Ukrainian].
8. Postanova Apeliatsiinoho sudu mista Kyieva vid 29 bereznia 2018 roku [Resolution of the Kyiv City Court of Appeal dated March 29, 2018] (sprava № 756/2072/18). Retrieved from: <https://reyestr.court.gov.ua/Review/73068735> [in Ukrainian].
9. Postanova Verkhovnoho Sudu vid 01 veresnia 2021 roku [Resolution of the Supreme Court dated September 1, 2021] (sprava № 524/992/20). Retrieved from: <https://reyestr.court.gov.ua/Review/99459344?fbcid=IwAR3CLBbrvBPVvPSYTOS3CRs5Md4v6aBQa5f7cnYtKRSbZxlH4xd3oXU8Qwc> [in Ukrainian].
10. Konventsiiia Rady Yevropy pro zapobihannia nasyilstvu stosovno zhinok i domashnomu nasyilstvu ta borotbu z tsymy yavyshchamy [Council of Europe Convention on preventing and combating violence against women and domestic violence], ratyfikovana iz zaiavamy Zakonom № 2319-IX vid 20.06.2022. Retrieved from: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/994_001-11#n2 [in Ukrainian].
11. Kryminalnyi kodeks Ukrainy [Criminal Code of Ukraine]. Zakon vid 05.04.2001 № 2341-III. Retrieved from: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/2341-14#n3411> [in Ukrainian].
12. Postanova Ob'iednanoi palaty Kasatsiinoho kryminalnoho sudu Verkhovnoho Sudu vid 12 liutoho 2020 roku [Resolution of the Joint Chamber of the Cassation Criminal Court of the Supreme Court of Ukraine dated February 12, 2020] (sprava № 453/225/19). Retrieved from: <https://reyestr.court.gov.ua/Review/87602679> [in Ukrainian].
13. Kryminalnyi protsesualnyi kodeks Ukrainy [Criminal Procedure Code of Ukraine]. Zakon vid 13.04.2012 № 4651-VI. Retrieved from: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/4651-17#Text> [in Ukrainian].
14. Postanova kolehii suddiv Tretoi sudovoi palaty KKS [Resolution of the panel of judges of the Third Judicial Chamber of the Supreme Court of Ukraine] vid 06.03.2023 u spravi № 472/302/22 (provadzhennia № 51-170km23) Retrieved from: <https://reyestr.court.gov.ua/Review/109479890> [in Ukrainian].

УДК 342.95:364-32(477)"364"

DOI 10.32782/cuj-2024-4-10

Проць Олександра Євстахіївна

кандидат юридичних наук,

доцент кафедри історії України та правознавства

Дрогобицького державного педагогічного університету імені Івана Франка

ORCID: 0000-0002-2280-6836

Стефанишин Ярина Іванівна

студентка другого курсу факультету

історії, педагогіки та психології

Дрогобицького державного педагогічного університету імені Івана Франка

ORCID: 0009-0000-7736-6834

ОСНОВНІ ТЕНДЕНЦІЇ РОЗВИТКУ ТА ДІЯЛЬНОСТІ ОРГАНІЗАЦІЙ ГРОМАДЯНСЬКОГО СУСПІЛЬСТВА У ПЕРІОД ВОЄННОГО СТАНУ В УКРАЇНІ

У статті досліджено головні тенденції розвитку та особливості діяльності громадських організацій в умовах воєнного стану в Україні. Зазначено, що законодавство зобов'язує органи державної влади, органи місцевого самоврядування, підприємства, установи, організації, громадські об'єднання та громадян сприяти військовому керуванню та військовим адміністраціям. Цей обов'язок поширюється на всі сфери суспільного життя і передбачає забезпечення правового режиму воєнного стану.

Підтверджено, що в умовах воєнного стану правовою основою діяльності організації громадянського суспільства (ОГС) виступає Конституція, Закон України «Про громадські об'єднання» та низка інших нормативно-правових актів. При цьому ще на початку війни законодавець змінив закони, які регулюють діяльність ОГС, зокрема, скасував податки на благодійні надходження та розширив сфери волонтерської діяльності, чим створив більш сприятливі умови для ОГС.

Виявлено такі тенденції розвитку ОГС на сучасному етапі, як збільшення кількості волонтерських та благодійних організацій, та активізація їх діяльності. ОГС беруть участь у вирішенні проблем, пов'язаних із запровадженням воєнного стану, в тому числі надають допомогу армії, ветеранам, постраждалим та переселенцям, документують військові злочини, забезпечують правовий захист у випадках порушення прав людини. У зв'язку з цим значно підвищився рівень суспільної довіри до громадських організацій.

Водночас виявлено низку проблем, які ускладнюють діяльність ОГС в умовах воєнного стану, серед яких – брак фінансових, матеріальних і людських ресурсів, складні умови праці та ін. Доведено, що використання інформаційно-комунікаційних технологій сприяє забезпеченню прозорості та підвищенню ефективності їх діяльності.

Наголошено, що після війни важливо зберегти потенціал громадянського суспільства та продовжити його розвиток. Рекомендовано створити координаційний орган для підтримки співпраці між громадянським суспільством і державою, який допоможе ефективно організувати повоєнне відновлення країни.

Ключові слова: благодійність, воєнний стан, волонтерство, громадські організації, громадянське суспільство.

Prots O. Ye., Stefanyshyn Ya. I. The main trends in the development and activity of civil society organizations during the period of martial law in Ukraine

the article discusses trends in the development and activities of civil society organizations under martial law in Ukraine. It is noted that the legislation obliges state authorities, local self-government bodies, enterprises, institutions, organizations, public associations and citizens to assist the military command and military administrations. This obligation applies to all spheres of public life and implies ensuring the legal regime of martial law.

The legal basis for the activities of CSOs is the Constitution, the Law of Ukraine "On Public Organizations" and other legal and regulatory instruments. CSOs are actively involved in solving problems arising from martial law, including providing assistance to the army, veterans, war victims and displaced persons, and documenting war crimes. CSOs provide legal protection in cases of human rights violations.

It was noted that at the beginning of the war the legislator changed the laws regulating the activities of CSOs, in particular, abolished taxes on charitable receipts and expanded the spheres of volunteer activities. The activation of volunteering and charity in Ukraine is accompanied by an increase in the number of relevant organizations involved in supporting the Armed Forces of Ukraine, solving humanitarian and social problems. In this regard, the level of trust in public organizations has significantly increased. However, they face difficulties such as lack of resources and difficult working conditions. The use of information and communication technologies helps to ensure transparency and efficiency of their activities.

After the war, it is important to preserve the potential of civil society and to continue its development. It is recommended to establish a coordinating body to support cooperation between civil society and the state, which will help to effectively organize the reconstruction of the country after the war.

Key words: *charity, martial law, volunteering, public organizations, civil society.*

Вступ. У зв'язку з великомасштабними військовими діями на території України, тобто фактично – війною Росії проти України, постала потреба консолідувати зусилля держави та громадянського суспільства в протидії агресорові. Сьогодні майже кожен громадянин задає собі питання, що він може зробити, щоб наблизити країну до перемоги, чим допомогти Збройним Силам України (ЗСУ). Це питання згуртовує людей, в результаті чого зростає кількість організацій громадянського суспільства (далі – ОГС) та активізується їхня діяльність у різних сферах суспільного життя. Варто погодитися з думкою В. А. Гапоненко про те, що «громадянське суспільство в умовах воєнного часу виступає чи не основним актором регулювання суспільно-політичних відносин, контролю за владою та підтримки ключових напрямів політики» [1, с. 15]. Інакше кажучи, громадянське суспільство швидко та ефективно відреагувало на загрозу суверенності Української держави та взяло на себе вирішення значної частини проблем воєнного часу.

Матеріали та методи. Становлення й розвиток громадянського суспільства та його інституцій в Україні є актуальним напрямом багатьох політологічних, соціологічних і правових досліджень уже тривалий час.

Російська збройна агресія посилила злободенність досліджуваних проблем. Взаємодії органів державної влади з інститутами громадянського суспільства в умовах воєнного стану приділили увагу В. А. Гапоненко [1], В. І. Цимбалюк [2]; досить ґрунтовно специфіка інституціоналізації українського громадянського суспільства в умовах повномасштабного воєнного вторгнення РФ в Україну проаналізована у статті О. А. Корнієвського [3]. Однак форми громадської активності постійно розвиваються, що потребує їх нового наукового осмислення.

У процесі дослідження використано систему загальнонаукових і спеціальних методів та прийомів наукового пізнання. Зокрема, формально-догматичний метод дав змогу проаналізувати зміст окремих юридичних норм і нормативно-правових приписів; метод системного аналізу уможливив виокремлення головних тенденцій розвитку ОГС в умовах воєнного стану; метод соціологічного аналізу використано для характеристики основних напрямів діяльності ОГС; метод прогнозування – для визначення перспектив подальшого розвитку ОГС в умовах повоєнного відновлення України.

Мета статті полягає в тому, щоб визначити головні тенденції формування та діяль-

ності організацій громадянського суспільства в умовах повномасштабного російського вторгнення в Україну, коли на всій території держави був запроваджений воєнний стан, акцентуючи на конкретних прикладах «мобілізації» суспільства у відповідь на зовнішню агресію.

Результати. Передовсім відзначимо, що Законом України «Про правовий режим воєнного стану» обов'язок сприяння діяльності військового командування та військових адміністрацій покладається як на органи державної влади України, так і на органи місцевого самоврядування, підприємства, установи, організації, громадські об'єднання та всіх громадян (ст. 17) [4]. Хоч цей обов'язок стосується запровадження та здійснення на відповідній території власне заходів правового режиму воєнного стану, фактично він охоплює всі сфери життєдіяльності суспільства. Різновекторна активність організацій громадянського суспільства об'єднується спільною метою спротиву російській агресії та вирішення проблем різних категорій населення в умовах воєнного стану.

Загалом правову основу для утворення та діяльності ОГС, в т.ч. у період воєнного стану, складає низка правових актів, центральне місце серед яких посідає Конституція України, у ст. 36 якої закріплено право на свободу об'єднання [5]. Базовими є норми Закону України «Про громадські об'єднання», згідно з яким добровільне об'єднання фізичних осіб та/або юридичних осіб приватного права для здійснення та захисту прав і свобод, задоволення суспільних, зокрема економічних, соціальних, культурних, екологічних та інших інтересів може утворюватися у формі громадської організації або громадської спілки [6]. Окремими законами регламентовано волонтерську [7] та благодійну [8] діяльність в Україні. За рік до повномасштабного вторгнення в Україну було затверджено Національну стратегію сприяння розвитку громадянського суспільства в Україні на 2021–2026 роки, метою якої визначалося створення сприятливих умов для розвитку громадської ініціативи, самоорганізації, формування та діяльності інститутів громадян-

ського суспільства, налагодження взаємодії між громадянами та органами державної влади, органами місцевого самоврядування [9]. Однак реалізація Стратегії зіткнулася із безпрецедентними викликами, зумовленими війною. Незважаючи на це, ОГС в Україні розвиваються та спрямовують свою діяльність на вирішення невідкладних проблем державного і суспільного життя. За слушним висновком В. І. Цимбалюка, «практика доводить, що взаємодія органів державної влади з інститутами громадянського суспільства, навіть у ситуації певних контроверз, завжди відбувається у правовому полі (в сенсі – на підставі закону)» [2, с. 51].

Активізація ОГС в умовах воєнного стану спонукала законодавця вносити зміни до нормативно-правових актів, що регламентують їхню діяльність. Зокрема, як указують С. Ковальчук та М. Пивовар, «у період війни влада подбала про діяльність благодійних організацій та громадських об'єднань» [10, с. 175]. Мова йде про те, що урядовою постановою ще на початку війни благодійні надходження на рахунок неприбуткової організації були звільнені від оподаткування; а в регіонах, де ведуться активні бойові дії, визнано необов'язковим облік благодійної чи гуманітарної допомоги. Крім того, відповідними змінами було розширено сфери волонтерської діяльності та забезпечено її державну підтримку. Вочевидь, такі нововведення спрямовані на те, щоб створити більш сприятливі умови для цих організацій громадянського суспільства і підвищити довіру людей до них.

Згідно із законодавством, волонтерська діяльність – це форма благодійності, спрямована на допомогу іншим, і базується на законності, рівності, добровільності, безоплатності й неприбутковості. Як відзначає О. А. Корнієвський, «динаміка інституцій громадянського суспільства як у роки протидії російській агресії на сході України, так і за повномасштабного воєнного вторгнення РФ на територію України показово характеризує зростання кількості волонтерських та благодійних організацій» [3, с. 42–43]. Так, за статистичною інформацією, станом на 1 січня 2022 р. в Україні було зареєстровано

20 498 благодійних організацій, а станом на жовтень 2023 р. – уже 29 246» [11, с. 12].

За влучним висловом Наталі Кривди, експертки «Українського культурного фонду», зараз в Україні триває «епоха реактивного волонтерства, що має перейти в епоху потужних, сталих інституцій» [12]. Дійсно, волонтерство стало одним із трендів розвитку громадянського суспільства, потужною й ефективною формою громадянської активності, що консолідує дітей і дорослих, працюючих і безробітних для досягнення суспільно значущих цілей. Прикладом може слугувати волонтерська діяльність академічної спільноти Дрогобицького державного педагогічного університету імені Івана Франка. Науково-педагогічні працівники та студентство об'єднали свої зусилля для підтримки українських військових. Як результат, університет систематично направляє на фронт обладнання та дрони, які є критично важливими для наших захисників. Лише у липні 2024 р. завдяки благодійній акції вдалося зібрати 45 300 гривень [13]. Це тільки один приклад, а якщо спроектувати його на масштаб всієї країни, отримаємо картину безпрецедентної згуртованості українського суспільства перед зовнішніми загрозами.

Відзначимо також, що у воєнний час завдяки ефективній діяльності ОГС підвищився рівень суспільної довіри до них. За результатами соціологічного опитування, що проводилося соціологічною службою Центру Разумкова з 19 по 25 січня 2024 року, волонтерським організаціям довіряє 78%, громадським організаціям – 55% опитаних [14]. Це свідчить про значущість ОГС та їхньої діяльності і водночас покладає на них значну відповідальність.

Упродовж усього періоду воєнного стану ОГС беруть участь у вирішенні питань, пов'язаних з гострими викликами безпекової, гуманітарної, соціальної ситуації, спричиненої війною. Аналітики відзначають зміни пріоритетів у діяльності ОГС. Зокрема, «посилилася діяльність у сферах: допомоги армії, ветеранам (із 21,9 до 43,2%); допомоги жертвам війни і переселенцям (із 17,5 до 43,2%); ненабагато збільшилася діяльність,

спрямована на допомогу вразливим верствам населення, людям з інвалідністю (із 11,5 до 12,0%)» [11, с. 13]. Дійсно, в умовах війни пріоритетного значення набуває діяльність, спрямована на допомогу ЗСУ, а також розв'язання соціальних проблем внутрішньо переміщених осіб (ВПО) та інших людей, які потерпіли від воєнних дій. У цих сферах ОГС виступають надійним партнером держави.

Важливим напрямом діяльності як державних органів, так і організацій громадянського суспільства є документування подій, що містять ознаки воєнних злочинів і злочинів проти людяності, які РФ вчинила в Україні. З цією метою створена Коаліція документування воєнних злочинів «Україна. П'ята ранку/ Ukraine. Five AM Coalition», глобальна ініціатива «Розірвати коло безкарності за воєнні злочини Росії» («Трибунал для Путіна») та ін. [15]. Високий ступінь суспільної довіри до організацій громадянського суспільства дає їм змогу отримати інформацію навіть від тих осіб, які, не відчуваючи достатніх гарантій безпеки, не готові надавати інформацію представникам відповідних державних органів. А проаналізувавши діяльність таких організацій, як Правозахисна Група «Січ», Кримська правозахисна група (КППГ), Громадська організація «Докудейз», Центр прав людини ZMINA та ін., можна дійти висновку, що вони фокусуються на захисті прав і свобод людей, які потерпіли від російської агресії.

Отже, ОГС не лише здійснюють моніторинг та документування вчинених РФ в Україні злочинів, а й правовий захист потерпілих, підготовку позовів до міжнародних судових інституцій тощо. Вважаємо ці напрями діяльності надзвичайно важливим, оскільки порушення прав і свобод людини і громадянина з боку російського окупанта є грубими і системними, тому слід докласти усіх зусиль, щоб притягнути країну-агресора до відповідальності.

Зауважимо, що багато громадських організацій займаються й іншими, не менш актуальними видами діяльності. Наприклад, Громадська організація Біла Стрічка Україна працює над проблемами протидії домашньому насильству щодо жінок і дітей, Асоціація під-

приємців-ветеранів АТО своєю метою має повноцінну реінтеграцію ветеранів в суспільстві, сприяння розвитку бізнес-еліти з числа ветеранів-підприємців, а Українська асоціація психологічної підтримки об'єднує понад сорок фахівців, що надають психологічну підтримку на всіх етапах різних кризових подій та післякризового відновлення. Це підтверджує, що ОГС дбають і про розв'язання проблем внутрішнього характеру, частина з яких, щоправда, так чи інакше пов'язана з війною.

Наприклад, у зв'язку з російською військовою агресією Україна сьогодні активно позбувається російської «спадщини», зокрема, в назвах об'єктів топоніміки. перейменування вулиць, які мають радянські або російські назви, є важливим кроком у дерусифікації України. Воно допомагає відокремитися від російської імперської спадщини та збудувати нову українську державу. Цей процес активно відбувається в усіх громадах, зокрема, на Дрогобиччині. У засіданнях комісії з питань проведення заходів дерусифікації та перейменування і присвоєння назв вулицям, провулкам, паркам, скверам у межах Дрогобицької міської територіальної громади постійно беруть участь представники громадських організацій міста, старости та небайдужі мешканці громади [16]. Тобто перейменування топонімічних об'єктів відбувається з обов'язковим урахуванням пропозицій громади.

На жаль, існує багато труднощів, з якими стикаються ОГС в умовах воєнного стану. Передовсім це брак матеріальних ресурсів, призупинення фінансування, кадрові втрати через переїзди та переміщення громадян, складні умови роботи, неможливість системного планування діяльності тощо. Щоб зберігати високий рівень ефективності, ОГС потрібно змінювати методи своєї роботи, щоразу адаптуючись до актуальних потреб, знаходити нові джерела фінансування, розширювати зв'язки з міжнародними партнерами тощо. При цьому важлива комунікація як між самими організаціями, так і з суспільством загалом. Публікації у соціальних мережах про допомогу ЗСУ, ВПО, фінансову підтримку інших уразливих груп не просто фіксують факти, а виявляють найбільш актуальні про-

блеми, демонструють готовність допомагати та розглядати різні варіанти надання допомоги.

Потужним чинником ефективності ОГС в умовах воєнного стану є використання інформаційно-комунікаційних технологій (ІКТ) у своїй діяльності. Переваги ІКТ були підтвержені в умовах карантину через пандемію COVID-19 і особливо – після повномасштабного вторгнення. Розвиток державних електронних сервісів, каналів інформування та зв'язку сприяє координації співпраці держави та ОГС. Своєю чергою, організації громадянського суспільства за допомогою ІКТ забезпечують прозорість і відкритість своєї діяльності. Наприклад, понад 15 років працює для розвитку громадянського суспільства в Україні Громадська організація «Інформаційно-аналітичний центр «Громадський Простір». Громадський Простір забезпечує інформаційну підтримку громадських організацій, презентує їхні досягнення, висвітлює громадські активності тощо [17].

Висновки. Спротив російській агресії об'єднав громадянське суспільство в Україні й сприяв тому, що його організації стали активним суб'єктом суспільних відносин. ОГС в період воєнного стану в Україні спрямовують свою діяльність на допомогу ЗСУ, захист прав людини, надання соціальної допомоги ВПО та іншим постраждалим від воєнних дій тощо. Важливо зберегти той потенціал, який сформувався в період випробувань, і розвинути його після закінчення війни. Як указує В. А. Гапоненко, існує «необхідність закріплення найефективніших практик громадської активності на базі громадських організацій та через формалізовані процедури, а також постійного планування і розробки стратегії громадських організацій, волонтерських рухів, спілок та громадських лідерів, спрямованого на злагоджені і консолідовані дії» [1, с. 15]. У зв'язку з цим доцільним видається створення координаційного органу для підтримки та розвитку співпраці між громадянським суспільством та органами державної влади в Україні в умовах повоєнного відновлення. Воно має відбуватися за безпосередньої

участі якомога більшої кількості представників громадянського суспільства в усьому циклі відновлення – від розробки відповідних проєктів до прийняття рішень та їх реалізації.

Власне роль українського громадянського суспільства у відбудові України після Перемоги потребує подальшого наукового опрацювання.

Література

1. Гапоненко В. А. Еволюція механізмів взаємодії інститутів держави і громадянського суспільства в умовах воєнного стану. Розвиток громадянського суспільства в умовах воєнного часу: зб. матер. та доп. Всеукр. наук.-практ. конф. (м. Київ, 22 квітня 2023 р.). Ред. кол. А.Є. Конверський (голова), О.В. Батриченко, Ф.П. Власенко, [та ін.]. Київ: ВАДЕКС, 2023. С. 14–17.
2. Цимбалюк В. І. Взаємодія органів влади з інститутами громадянського суспільства: специфіка в умовах воєнного стану. *Юридичний вісник*. 2023. № 1(66). С. 47–54. DOI <https://doi.org/10.18372/2307-9061.66.17416>.
3. Корнієвський О. А. Особливості інституціоналізації громадянського суспільства України в умовах воєнного стану. *Політичне життя*. 2024. № 1. С. 40–44. DOI <https://doi.org/10.31558/2519-2949.2024.1.6>.
4. Про правовий режим воєнного стану: Закон України від 12.05.2015 № 389-VIII. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/389-19#Text>.
5. Конституція України від 28.06.1996 № 254к/96-ВР. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/254%D0%BA/96-%D0%B2%D1%80#Text>.
6. Про громадські об'єднання: Закон України від 22.03.2012 № 4572-VI. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/4572-17#Text>.
7. Про волонтерську діяльність: Закон України від 19.04.2011 № 3236-VI. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/3236-17#Text>.
8. Про благодійну діяльність та благодійні організації: Закон України від 05.07.2012 № 5073-VI. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/5073-17#Text>.
9. Про Національну стратегію сприяння розвитку громадянського суспільства в Україні на 2021–2026 роки: указ Президента України від 07.09.2021 № 487/2021. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/487/2021#n18>.
10. Ковальчук С., Пивовар М. Напрямки реформування громадянського суспільства та органів публічної влади в умовах війни в Україні. *Аналітично-порівняльне правознавство*. 2022. № 1. С. 173–178. DOI <https://doi.org/10.24144/2788-6018.2022.01.32>.
11. Стан розвитку громадянського суспільства в Україні (2022–2023 рр.). За ред. В. Г. Потапенка, Ю. А. Тищенко, Ю. Б. Каплан. Київ, 2023. 91 с. URL: https://www.kmu.gov.ua/storage/app/sites/1/17-civik-2018/rubrik_spryiannia/dopovid_NISD%202022-2023.pdf.
12. Тренди розвитку громадянського суспільства 2024 / ICAP Єднання. URL: <https://ednannia.ua/news/nashi-novini/12580-trendi-rozvitku-gromadyanskogo-suspilstva-2024>.
13. У липні в університеті зібрали кошти на чергову партію fpv-дронів для ЗСУ / Дрогобицький державний педагогічний університет імені Івана Франка. 05.08.2024. URL: <https://dspu.edu.ua/news/u-lipni-v-universyteti-zibraly-koshty-na-chergov-partiyu-fpv-droniv-dlya-zsu/>.
14. Оцінка громадянами ситуації в країні та дій влади. Довіра до соціальних інститутів, політиків, посадовців та громадських діячів (січень 2024 р.). URL: <https://razumkov.org.ua/napriamku/sotsiologichni-doslidzhennia/otsinka-gromadianamy-sytuatsii-v-kraini-ta-dii-vlady-dovira-do-sotsialnykh-institutiv-politykiv-posadovtsiv-ta-gromadskykh-diiachiv-sichen-2024r>.
15. Участь українських організацій у документуванні злочинів, вчинених РФ в Україні / Національний інститут стратегічних досліджень. URL: <https://niss.gov.ua/news/komentari-ekspertiv/uchast-ukrayinskykh-orhanizatsiy-u-dokumentuvanni-zlochyniv-vchynenykh-rf>.
16. У Дрогобичі розглянуть перейменування ще п'яти вулиць в селах громади / Агенція інформатики та аналітики «Гал-Інфо». 14 березня 2014. URL: https://galinfo.com.ua/news/u_drogobychi_rozglyanut_pereymenuvannya_shche_pyaty_vulyts_v_selah_gromady_415192.html.
17. Громадська організація «Інформаційно-аналітичний центр «Громадський Простір». URL: <https://www.prostir.ua/about-us/>.

References

1. Haponenko, V. A. (2023). Evoliutsiia mekhanizmv vzaiemodii instytutiv derzhavy i hromadianskoho suspilstva v umovakh voiennoho stanu [Evolution of mechanisms of interaction between state and civil society

institutions under martial law]. U A.Ie. Konverskyi (holova red. kol.), O.V. Batrymenko, F.P. Vlasenko, [ta in.] *Rozvytok hromadianskoho suspilstva v umovakh voiennoho chasu* (p. 14–17). VADEKS [in Ukrainian].

2. Tsybaliuk, V. I. (2023). Vzaiemodiia orhaniv vlady z instytutamy hromadianskoho suspilstva: spetsyfika v umovakh voiennoho stanu [Interaction of authorities with civil society institutions: specifics in conditions of martial law]. *Yurydychnyi visnyk*, 1(66), 47–54. <https://doi.org/10.18372/2307-9061.66.17416> [in Ukrainian].

3. Korniiievskiy, O. A. (2024). Osoblyvosti instytutsionalizatsii hromadianskoho suspilstva Ukrainy v umovakh voiennoho stanu [Peculiarities of institutionalization of civil society in Ukraine under martial law]. *Politychne zhyttia*, 1, 40–44. <https://doi.org/10.31558/2519-2949.2024.1.6> [in Ukrainian].

4. Zakon Ukrainy «Pro pravovyi rezhym voiennoho stanu» № 389-VIII (2015) [The Law of Ukraine on the Legal Regime of Martial Law]. Retrieved from: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/389-19#Text> [in Ukrainian].

5. Konstytutsiia Ukrainy № 254k/96-VR (1996) [The Constitution of Ukraine]. Retrieved from: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/254%D0%BA/96-%D0%B2%D1%80#Text> [in Ukrainian].

6. Zakon Ukrainy «Pro hromadski obiednannia» № 4572-VI (2012) [The Law of Ukraine on Public Associations]. Retrieved from: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/4572-17#Text> [in Ukrainian].

7. Zakon Ukrainy «Pro volontersku diialnist» № 3236-VI (2011) [The Law of Ukraine on Volunteer Activity]. Retrieved from: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/3236-17#Text> [in Ukrainian].

8. Zakon Ukrainy «Pro blahodiinu diialnist ta blahodiini orhanizatsii» № 5073-VI (2012) [The Law of Ukraine on Charitable Activities and Charitable Organizations]. Retrieved from: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/5073-17#Text> [in Ukrainian].

9. Ukaz Prezydenta Ukrainy «Pro Natsionalnu stratehiu spryiania rozvytku hromadianskoho suspilstva v Ukraini na 2021–2026 roky» № 487/2021 (2021) [Decree of the President of Ukraine on the National Strategy for Promoting the Development of Civil Society in Ukraine for 2021–2026]. Retrieved from: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/487/2021#n18> [in Ukrainian].

10. Kovalchuk, S. & Pyvovar, M. (2022). Napriamky reformuvannia hromadianskoho suspilstva ta orhaniv publichnoi vlady v umovakh viiny v Ukraini [Directions for reforming civil society and public administration in the context of war in Ukraine]. *Analychno-porivnialne pravoznavstvo*, 1, 173–178. <https://doi.org/10.24144/2788-6018.2022.01.32> [in Ukrainian].

11. V.H. Potapenko, Yu.A. Tyshchenko, Yu.B. Kaplan (Red.). (2023). *Stan rozvytku hromadianskoho suspilstva v Ukraini (2022–2023 rr.)* [The state of development of civil society in Ukraine (2022–2023)]. Retrieved from: https://www.kmu.gov.ua/storage/app/sites/1/17-civik-2018/rubrik_spryiania/dopovid_NISD%202022-2023.pdf [in Ukrainian].

12. ISAR Yednannia. *Trendy rozvytku hromadianskoho suspilstva 2024* [Civil society development trends 2024]. Retrieved from: <https://ednannia.ua/news/nashi-novini/12580-trendi-rozvitku-gromadyanskogo-suspilstva-2024> [in Ukrainian].

13. Drohobyt'skyi derzhavnyi pedahohichnyi universytet imeni Ivana Franka. (05 serpnia 2024). *U lypni v universyteti zibraly koshty na chervovu partiuu fpv-droniv dlia ZSU* [In July, the University raised funds for another batch of fpv drones for the Armed Forces of Ukraine]. Retrieved from: <https://dspu.edu.ua/news/u-lypni-v-universyteti-zibraly-koshty-na-cherhov-partiyu-fpv-droniv-dlya-zsu/> [in Ukrainian].

14. Razumkov tsentr. (07 liutogo 2024). *Otsinka hromadianamy sytuatsii v kraini ta dii vlady. Dovira do sotsialnykh instytutiv, politykiv, posadovtsiv ta hromadskykh diiachiv (sichen 2024 r.)* [Citizens' assessment of the situation in the country and the actions of the authorities. Trust in social institutions, politicians, officials and public figures (January 2024)]. Retrieved from: <https://razumkov.org.ua/napriamky/sotsiologichni-doslidzhennia/otsinka-gromadianamy-sytuatsii-v-kraini-ta-dii-vlady-dovira-do-sotsialnykh-instytutiv-politykiv-posadovtsiv-ta-gromadskykh-diiachiv-sichen-2024r> [in Ukrainian].

15. Natsionalnyi instytut stratehichnykh doslidzhen. (05 travnia 2022). *Uchast ukrainskykh orhanizatsii u dokumentuvanni zlochyniv, vchynenykh RF v Ukraini* [Participation of Ukrainian organizations in documenting crimes committed by the Russian Federation in Ukraine]. Retrieved from: <https://niss.gov.ua/news/komentari-ekspertiv/uchast-ukrayinskykh-orhanizatsiy-u-dokumentuvanni-zlochyniv-vchynenykh-rf> [in Ukrainian].

16. Ahentsiia informatyky ta analityky «Hal-Info». (14 bereznia 2024). *U Drohobychi rozghlianut pereimenuvannia shche piaty vulyts v selakh hromady* [Renaming of five more streets in hromada villages to be considered in Drohobych]. Retrieved from: https://galinfo.com.ua/news/u_drogobychi_rozglyanut_pereimenuvannya_shche_pyaty_vulyts_v_selakh_gromady_415192.html [in Ukrainian].

17. Hromadska orhanizatsiia «Informatsiino-analychnyi tsentr «Hromadskyi Prostir» [NGO “Information and Analytical Center” “Public Space”]. Retrieved from: <https://www.prostir.ua/about-us/> [in Ukrainian].

УДК 94:327 (100)
DOI 10.32782/cuj-2024-4-11

Саранов Сергій Вікторович

кандидат історичних наук, доцент,
доцент кафедри державно-правових дисциплін та публічного управління
Донецького державного університету внутрішніх справ
ORCID: 0000-0002-7574-0260

ХАРАКТЕРИСТИКА ДЕРЖАВНО-ПРАВОВИХ ПОКАЗНИКІВ ЕПОХИ ВІДРОДЖЕННЯ ТА РЕФОРМАЦІЇ В НАУКОВІЙ СПАДЩИНІ ЯКОБА БУРКХАРДТА (1818–1897 РР.) ТА МАКСА ВЕБЕРА (1864–1920 РР.)

Статтю присвячено аналізу державно-правових показників епохи Відродження та Реформації у науковій спадщині Якоба Буркхардта (1818–1897 рр.) і Макса Вебера (1864–1920 рр.). Зазначається, що в характеристиці епохи Відродження швейцарський дослідник відштовхувався від запропонованої ним концепції держави «як витвору мистецтва». Державно-правові показники епохи Відродження накладали значний вплив на поняття державного устрою, відображали світоглядні ідеали епохи Відродження. Автор статті констатує, що оцінка Буркхардтом державно-правового устрою епохи Відродження та Реформації має не контрарний, а взаємодоповнювальний характер. Так, епоха Реформації призвела до встановлення контролю держави над церквою. Відповідно до оцінок Я. Буркхардта цей процес відображав факт встановлення «всемогутності» держави. Автор статті констатує, що аналіз авторських оцінок Я. Буркхардта має значний пізнавальний потенціал у вивченні основних етапів розвитку політико-правової думки раннього Нового часу та становить інтерес для сучасної української історіографії.

Характеристика державно-правових показників епохи Відродження та Реформації з боку Якоба Буркхардта показує, що перевагу в історичному плані він віддає показникам та ідеям епохи Відродження. До того ж початок Реформації в Німеччині унеможливив проникнення ідей епохи Відродження до німецьких територій. Німеччина, що перебувала в культурному плані, можливо, з позиції Буркхардта, на вищій точці свого розвитку, опинилася відкинутаю на декілька кроків назад у своєму розвитку. Така оцінка Реформації з боку швейцарського вченого дає змогу, наприклад, побачити відмінності між його поглядами та поглядами на політико-правове, культурне значення Реформації в наукових працях німецького соціолога, філософа, автора культової праці «Протестантська етика і дух капіталізму» Макса Вебера (1864–1920 рр.). Так, ми бачимо, що для Вебера Реформація започаткувала процес «розчаклування» світу, стала точкою відліку та передумовою формування капіталізму.

Проте погляди Якоба Буркхардта на епоху Відродження та Реформацію мають не контрарний, а взаємодоповнювальний характер. Навпаки, система історіографічних оцінок Реформації, закладених у культурній роботі Макса Вебера «Протестантська етика і дух капіталізму», має більш безапеляційний характер. Останнє, звісно ж, може тільки спонукати до подальшої наукової уваги до наукового спадку Якоба Буркхардта з позиції продовження його вивчення в межах сучасної української історіографії.

Ключові слова: Якоб Буркхардт, Макс Вебер, епоха італійського Відродження, епоха Реформації, державно-правовий розвиток, «держава як витвір мистецтва».

Saranov S. V. Characteristics of state and legal indicators of the Renaissance and Reformation era in the scientific heritage of Jacob Burckhardt (1818–1897) and Max Weber (1864–1920)

The presented article is devoted to the analysis of state-legal indicators of the Renaissance and Reformation in the scientific legacy of Jacob Burckhardt (1818–1897). It is noted that when characterizing the Renaissance era, the Swiss researcher started from the concept of the state “as a work of art” proposed by him. The state-legal indicators of the Renaissance imposed a significant influence on the concept of the state system, reflecting the ideological ideals of the Renaissance. The author of the article states that the assessment by Swiss scholars of the state-legal structure of the Renaissance and Reformation eras is not contradictory, but complementary in nature. Thus, the Reformation era led to the establishment of state control over the church. According to Burckhardt, this

process reflected the fact of establishing the «omnipotence» of the state. The author of the article states that the analysis of the author's evaluations by Ya. Burckhardt has significant cognitive potential when studying the main stages of the development of political and legal thought of the early modern period and is of interest to modern Ukrainian historiography.

The characterization of the state and legal indicators of the Renaissance and Reformation by Jacob Burckhardt shows that he gives preference in historical terms to the indicators and ideas of the Renaissance. Moreover, the beginning of the Reformation in Germany made it impossible for the ideas of the Renaissance to penetrate the German territories. Germany, which was culturally, perhaps from Burckhardt's point of view, at the highest point of its development, found itself thrown back several steps. Such an assessment of the Reformation by the Swiss scientist allows, for example, to see the differences between his views and the views on the political, legal, cultural significance of the Reformation in the scientific works of the German sociologist, philosopher, author of the cult work "The Protestant Ethic and the Spirit of Capitalism" by Max Weber (1864–1920). Thus, we see that for Weber, the Reformation initiated the process of "disenchanting" the world, became the starting point and prerequisite for the formation of capitalism.

Nevertheless, Jakob Burckhardt's views on the Renaissance and the Reformation are not contradictory, but complementary in nature. On the contrary, the system of historiographic evaluations of the Reformation laid down in Max Weber's cult work "The Protestant Ethic and the Spirit of Capitalism" has a more irrevocable character. The latter, of course, can only encourage further scientific attention to the scientific legacy of Jacob Burckhardt from the point of view of continuing his study within the framework of modern Ukrainian historiography.

Key words: Jacob Burckhardt, Max Weber, the era of the Italian Renaissance, the era of the Reformation, state and legal development, «the state as a work of art».

Вступ. Звернення до окремих аспектів інтерпретації державно-правового розвитку епохи Відродження та Реформації швейцарського історика культури Якоба Буркхардта (1818–1897 рр.) та німецького соціолога Макса Вебера (1864–1920 рр.) становить значний інтерес для розуміння характерних рис та особливостей еволюції політичної і правової думки Нового часу. Це становить також інтерес для сучасного українського суспільства, реформування якого та розвиток на основі правових цінностей європейської цивілізації потребує врахування наявної традиції формування європейської політико-правової думки.

Як відомо, епоха глобалізації загострює низку світоглядних проблем, суттєві досягнення в галузі побудови правової держави часом можуть супроводжуватися проявами воєнних конфліктів, соціальної нерівності, бідності та іншими негативними явищами. Поняття «держава» на рівні своїх теоретичних показників через це продовжує привертати увагу фахівців різного профілю. У силу цього зростає інтерес до того періоду розвитку політико-правової думки, коли було закладено основи сучасного погляду на ключові етапи формування країн Західної та Південної Європи, що збігалось також із стрімким виходом європейських країн із їх

державно-правовими показниками на світову арену як основного центру впливу. Наукова творчість швейцарського історика культури Якоба Буркхардта належить до тих недостатньо вивчених сторінок у рамках української історіографії політико-правової думки, які становлять інтерес як у науковому, так і в загальносоціальному плані.

Також можна констатувати, що порівняльний аналіз поглядів Буркхардта та Макса Вебера до цього моменту не опинявся в центрі уваги українських науковців.

Таким чином, тема представленої статті є актуальною.

Матеріали та методи. Наукова спадщина Якоба Буркхардта привертала увагу фахівців у галузі історії політико-правової думки, але окремих досліджень у рамках української історіографії, які розглядають його оцінку епохи Відродження та Реформації на рівні порівняльного аналізу його поглядів з поглядами Макса Вебера, досі не було створено. Пов'язано це з тим, що тривалий час набагато доступнішою для українських дослідників була класична праця Буркхардта «Культура Відродження в Італії» 1860 року [3], у якій повністю розкрився його науково-дослідний талант і яка принесла цьому вченому широку популярність. Водночас курс університетських лекцій Буркхардта, що читалися

ним протягом п'ятдесяти років викладацької кар'єри в м. Базелі (Швейцарія), в українській історіографії досі не ставав предметом окремого вивчення. Так, серед західних фахівців з історії політико-правової думки слід зазначити роботи Ф. Мейнеке, Е. Дюрра, У. Кегі та інших дослідників [4].

У центрі уваги західних дослідників здебільшого опинявся внесок швейцарського вченого у вивчення історії культури, його політичний світогляд, однак окремих досліджень, що розглядають на рівні порівняльного аналізу його політико-правову оцінку епохи Відродження та Реформації, не так уже й багато. Звичайно, історіографія, присвячена науковій спадщині Буркхардта, величезна, і завдання представленої статті полягає у заповненні наявної лакуни саме в українській історіографії. Значно більше робіт, що відштовхуються від його класичної праці «Культура Відродження в Італії» [3], тоді як, наприклад, його пізня і незакінчена «Історія грецької культури», яка залишилася такою з технічних і особистих причин, досі погано вивчена.

Творчість Макса Вебера в українській історіографії досліджена значно краще. Так, 1994 року Олександр Погорілий переклав українською роботу «Протестантська етика і дух капіталізму» [6] цього «буржуазного Маркса». Ідеї Вебера, як відомо, присутні так чи інакше в межах українського філософського, політико-правового, наукового-дослідного дискурсу. Проте порівняльний аналіз поглядів Вебера з поглядами інших видатних представників наукової думки XIX століття потребує окремої уваги. Українська історіографія тільки починає цей шлях.

У рамках української історіографії проблема порівняльного аналізу оцінок Я. Буркхардтом епохи Відродження та Реформації не ставала предметом окремого аналізу. Водночас існує ряд досліджень, серед яких потрібно відзначити роботи М. Вегеш, Р. В. Васильченко, В. П. Марчука й інших вчених [7]. Це дає нам підставу звернутися до зазначеної тематики, залучаючи для досягнення поставленої мети саме курс університетських лекцій Буркхардта.

Під час написання статті було використано французький переклад із німецької універ-

ситетських лекцій Я. Буркхардта 2001 року видання, здійснений Свенном Стелінг-Мішо [1]. Крім цього був використаний французький переклад його так званих «Історичних фрагментів», здійснений у Женеві в 1965 році Морісом Шевальє [2]. Був також використаний український переклад роботи Олександра Погорілого роботи Вебера «Протестантська етика і дух капіталізму» [5]. Професор Лицею Кондорсе М. Шмітт 1906 року здійснив переклад (друге видання) класичної роботи Буркхардта «Культура Відродження в Італії» [3].

Метою статті є надати порівняльний аналіз оцінок Якобом Буркхардтом і Максом Вебером державно-правових показників епохи Відродження та Реформації, а також висловити окремі аспекти власних оцінок проблематики.

Результати. Наукова творчість швейцарського історика культури Якоба Буркхардта справила і продовжує справляти величезний вплив на вивчення політико-правової думки раннього Нового часу. Відомий учений, який здобув у своїй викладацькій діяльності широку популярність, у 1860 році видав свою класичну працю «Культура Відродження в Італії» [3]. У ній він у розгорнутому вигляді проаналізував суму показників соціального та державного розвитку Італії епохи Відродження, на перше місце, як відомо, поміщаючи саме показники розвитку культури.

Як зазначає в оглядовій статті, присвяченій швейцарському вченому, директор Швейцарського національного музею Деніз Тонелла, «Буркхардт описує Відродження як історичну та культурну епоху, тим самим змінюючи погляд на сучасність» (*Burckhardt décrit la Renaissance comme une époque historique et culturelle, changeant en cela la perspective sur les temps modernes*) [5].

Відомо також про певну зневагу з його боку політичною історією як такою під впливом реалій історичного розвитку XIX століття. Авторська концепція Буркхардта держави епохи Відродження розумілася їм у рамках теоретичного положення, що набуло величезної популярності. Ідеться про державу як «свідомо задуману побудову, як витвір мистецтва» (*французький перекладач*

М. Шмітт у перекладі 1906 року французькою цього вислову Буркхардта зупиняється на такій, більш вдалій, на нашу думку, варіації: ...c'est l'état apparaissant comme une creation calculée, voulue, comme une machine savante – С. С. [3, с. 10].

Епоха італійського Відродження розуміється швейцарським дослідником із кількох позицій. По-перше, як прояв людського індивідуалізму і навіть егоїзму величезної історичної сили. По-друге, у державі епохи італійського Відродження ми бачимо здатність протидії так званим історичним кризам. Державний апарат італійських міст республік, як тиранічних, так і республіканських, виявлявся гармонійною системою, що відбивала певні світоглядні ідеали. По-третє, Буркхардт був далекий від ідеалізації держави та права епохи італійського Відродження. У роботі «Культура Відродження в Італії» він серед іншого пропонує звернути увагу у викладі матеріалу на «розгляді держави з тиранічним чином правління як найбільш закінченого і яскраво вираженого типу» [3, с. 8].

Значна увага при цьому приділяється їм характеристиці особистісних показників італійських правителів цього періоду. Наприклад, імператор Фрідріх II оцінюється ним як «перша сучасна людина на троні» [3, с. 9]. Діяльність Фрідріха II мала на меті ліквідувати «ленну державу», встановити повний контроль над населенням різними маніпулятивними практиками, централізувати державу та державне управління. Цей правитель, зазначає швейцарський дослідник, сформувався у відповідній цим цілям політичній атмосфері та реальності. Таким чином, державно-правовий розвиток епохи італійського Відродження оцінюється Буркхардтом на основі об'єктивних показників цього розвитку, з урахуванням його специфіки й величезного історичного значення для подальшого розвитку держави та права країн Західної Європи.

Звернемося тепер до оцінки Якобом Буркхардтом державно-правових показників епохи Реформації у Європі та її історичного значення. Отже, викладення матеріалу з цього питання в курсі лекцій починається з констатації значного історичного впливу реформа-

ційних ідей. Ідеться про «зміну самого світу» [2, с. 140]. Для цього потрібно було розірвати зв'язок із попередньою середньовічною традицією. Далі Буркхардт перераховує загальні риси реформаційного руху, наприклад, те, що «з 1520 метою Лютера стало повне викорінення католицизму» [2, с. 140]. Протистояння католицизму та протестантизму оцінюється з урахуванням історичних показників обох протиборчих сторін. Утім, «Німеччина заплатила у Тридцятилітній війні настільки дорожчу ціну за Реформацію, яку взагалі важко собі уявити» [2, с. 142].

У характеристиці значення Реформації наголошується на важливості встановлення контролю держави над церквою. Буркхардт оцінює це як «один з найбільших кроків до всемогутності, який будь-коли могла зробити держава» [2, с. 143]. З іншого боку, рухи, «подібні до Реформації, завжди обманюються» [2, с. 145]. Прагнення радикальним чином змінити та скасувати модель соціального розвитку, засновану на глибокій традиції державного розвитку, було просто неможливо здійснити в такі короткі історичні терміни. Звісно, Реформація одразу отримала широку соціальну підтримку. Однак важливо розуміти першорядність у цій ситуації «ненависті до церкви (*католицької*. – С. С.), а не... любові до Євангелія» [2, с. 146].

В оцінці показників Реформації, її значення для державного та правового розвитку Буркхардт акцентує увагу на прагненні розірвати зв'язок «з усім історичним». Вочевидь, це був лише перший порив, що не означало миттєву появу держави нового рівня організації. Так, держави, охоплені реформаційним рухом, мали на меті «захоплення майна церкви та в посиленні могутності влади» [2, с. 148]. Держави та правителі починають прикривати політичні цілі частково релігійними гаслами. Наводиться показовий приклад запровадження смертної кари, але не під впливом ідей «релігійного фанатизму». Питання церковної власності, боротьба за отримання контролю над цією власністю, так само як і обмеження «громадян політичними та поліцейськими рамками» [2, с. 148], були проявами тієї самої політичної по суті тен-

денції. Боротьба з католицизмом мала на меті збільшення «повноважень» протестантської держави.

Отже, держава епохи Реформації з погляду Буркхардта має кілька цілей. Ідеться, по-перше, про відновлення контролю над народними масами, які в період реформаційного руху раннього періоду часто виходили з-під контролю. По-друге, переділ церковної власності, зокрема і земельної, призводив до необхідності здійснити легітимізацію цього процесу. Звідси потреба, як зазначається, «в міцній догмі», здатній вберегти протестантизм від розпаду на локальні релігійні рухи. Буркхардт навіть використовує поняття «виправдання пограбування» [2, с. 149].

У подальшому викладі матеріалу швейцарський дослідник фіксує взаємозв'язок проблематики для держави епохи Реформації «будь-якого ухилення від віри» з побоюваннями «за конфісковані ними величезні багатства» [2, с. 149]. Звертається увага також на специфіку політичної та релігійної поведінки Мартіна Лютера у процесі його взаємин із правителями держав. Так, Лютер «ніколи не організовував свою церкву, натомість одразу ж залишив за окремими світськими правителями право надавати їй форми та забезпечувати її подальше існування» [2, с. 151]. Зрозуміло, Лютер не міг безпосередньо впливати й повністю визначати специфіку цього процесу. Можливо, у його релігійному розумінні все здавалося дещо інакше або принаймні не так однозначно. Проте саме цим пояснюються особливості державно-правового розвитку в епоху Реформації.

Держава в епоху Реформації отримує величезний вплив і силу. Зливаються в єдине ціле кілька ключових показників, серед яких «лютерівська ортодоксія, володіння церковним майном та політична всемогутність» [2, с. 151]. Утім, «лютерівська ортодоксія» через деякий час зникла з представленого, умовно кажучи, математичного рівняння, головним історичним результатом якого стала «величезна влада держави над церквою в XVI столітті» [2, с. 151].

Реформація як явище, з погляду Буркхардта, зіграла негативну роль у культурному

розвитку Німеччини. Саме внаслідок цього культурний вплив ідей епохи Відродження виявився неможливим або його було мінімізовано. І це при тому, що на момент початку Реформації в Німеччині соціальні показники були історично прогресивними, перебували на підйомі, але перервалися таким чином у рамках впливу реформаційних ідей. Реформація, яка була величезною небезпекою для італійського папства, запустила серйозні процеси не тільки в Німеччині, а й у всіх європейських країнах. З одного боку, бачимо реанімацію релігійних позицій (протестантизм), з іншого – переплетення складних релігійних протиріч, протистояння Габсбургів і Валуа, Османської імперії та Європи загалом. Результатом стає, з погляду Буркхардта, загальний показник у вигляді «великих криз від 1560 до 1593 рр.», а також «жахливий захід сонця» XVI століття як такого [2, с. 111].

Основні положення концепції Якоба Буркхардта становлять значний інтерес з погляду подальшого розвитку окремих аспектів історіографічної традиції епохи Відродження та Реформації. До завдань представленої нами статті не входить розгляд усіх аспектів цієї обширної проблематики. Разом із тим з погляду контурів наявних розбіжностей у рамках наявної історіографічної традиції цілком очевидно впадає в око розбіжність в оцінці Реформації між швейцарським ученим і видатним німецьким соціологом, філософом, автором культової роботи «Протестантська етика і дух капіталізму» Максом Вебером (1864–1920 рр.).

Внесок Макса Вебера у вивчення широкого спектра проблем еволюції суспільства та держави, його інтерпретація походження капіталізму досить добре вивчені в історіографії. Можна погодитись з О. Погорілим у тому, що, використовуючи «величезний фактичний матеріал, вчений показав, що духовні запити людей можуть виступати не менш важливим фактором історичного прогресу, ніж їх матеріальні інтереси» [9, с. 4]. Він є автором класичних робіт, проте найбільше він відомий завдяки роботі «Протестантська етика та дух капіталізму», опублікованій у 1905 році. Вебер прямо пов'язує походження

капіталізму з впливом реформаційних ідей, які окреслили процес «розчаклування світу». Протестантизм, протестантські країни, населення цих країн за своїми показниками більш представлені в «капіталістичному виробництві». Це, з погляду Вебера, можна спостерігати також за деякими показниками освіти. Так, католики віддають перевагу саме «гуманітарній підготовці», тоді як протестанти «у відносно більшій кількості прямують у промисловість» [6, с. 40].

Вебер, констатує зазначену закономірність, робить загальніший висновок про «специфічний духовний склад, який є наслідком виховання» протестантів [6, с. 41]. Як бачимо, «жахливий захід сонця» XVI століття, на який звернув увагу Буркхардт, Вебера не цікавить. Його, на відміну від цього, цікавить інше, а саме внесок протестантизму в походження капіталізму та сучасної держави. У цьому сенсі, на нашу думку, Вебер постає перед необхідністю створення яскравої авторської концепції.

Вебер, будучи відомим ученим, займався політичною діяльністю, поєднуючи риси вченого та політика. Показовою, на наш погляд, є згадка у передмові до українського перекладу «Протестантської етики та духу капіталізму» схильність Вебера до політики настільки, що в 1894 році у вступній лекції у Фрайбурзькому університеті «він торкається політичних питань, зокрема проблеми розбудови сильної національної держави» [9, с. 5]. Він відчував дух свого часу, як і багато німців епохи. Дружина Вебера, Маріанна Вебер, в апологетичній роботі, присвяченій його життю та творчості, також згадує схильність до політики свого чоловіка. Наприклад, він досить складно сприймав Бісмарка, усвідомлюючи, що «сильна особистість» здатна, серед іншого, принести біду Німеччині. Він жив політичним життям німецького суспільства. Як відомо, на відміну від Вебера, Буркхардт був розчарований реаліями політичних подій свого часу. Звідси його зневага до так званої політичної історії. Зовсім іншу картину ми спостерігаємо у випадку з Вебером.

Констатувавши деякі з широко відомих штрихів інтелектуальних і особистісних рис

Вебера та Буркхардта, ми отримали певний методологічний простір для подальших кроків. Не применшуючи внесок Вебера в інтерпретацію походження капіталізму і віддаючи належне його класичним роботам, ми вважаємо за доцільне висунути кілька тез, здатних поставити під сумнів винятковий вплив Реформації на процес «розчарування світу» відповідно до оцінки Вебера.

По-перше, аналіз оцінок Якоба Буркхардта епохи Відродження та Реформації показує, на наш погляд, що Буркхардт, аж ніяк не зменшуючи вплив Реформації, вказував на її негативний вплив для Німеччини. Буркхардт робить це, виходячи з об'єктивних історичних показників Реформації.

По-друге, теза Вебера про те, що Реформація заклала основи таких відомих рис німецького суспільства, як, наприклад, «працьовитість», може бути поставлена під сумнів. Адже на момент започаткування Реформації політико-правові ментальні показники німецького суспільства формувалися протягом тривалого історичного періоду. Позиція Вебера нагадує пошук авторської концепції шляхом яскравого соціологічного узагальнення.

По-третьє, теза Вебера про те, що світ виявився «розчарований» за підсумками Реформації надто прямолінійний. На нашу думку, саме епоха Відродження, а не Реформації мала визначальний вплив на процес еволюції суспільства та держави. Реформація у цьому сенсі була, умовно кажучи, вторинним явищем.

По-четверте, можна погодитися з відомою тезою Вебера про більшу представленість протестантів у великій промисловості. Можна також погодитися, безумовно, із впливом протестантизму формування капіталізму. Однак з урахуванням аргументів, представлених нами вище, ця теза також потребує додаткового розгляду.

Висновки. Характеристика державно-правових показників епохи Відродження та Реформації з боку Якоба Буркхардта показує, що перевагу в історичному плані він віддає показникам та ідеям епохи Відродження. До того ж початок Реформації в Німеччині унеможливив (мінімізував) проникнення ідей

епохи Відродження до німецьких територій. Німеччина, що перебувала в культурному плані, можливо, з позиції Буркхардта, на вищій точці свого розвитку, опинилася відкинutoю на декілька кроків назад у своєму розвитку. Така оцінка Реформації з боку швейцарського вченого дає змогу, наприклад, побачити відмінності між його поглядами та поглядами на політико-правове, культурне значення Реформації в наукових працях німецького соціолога, філософа, автора культурної праці «Протестантська етика і дух капіталізму» Макса Вебера (1864–1920 рр.). Ми бачимо, що для Вебера Реформація започаткувала процес «розчаклування» світу, стала

точкою відліку та передумовою формування капіталізму.

Проте погляди Якоба Буркхардта на епоху Відродження та Реформацію мають не контрарний, а взаємодоповнювальний характер. Навпаки, система історіографічних оцінок Реформації, закладених у культовій роботі Макса Вебера «Протестантська етика і дух капіталізму», має більш безапеляційний характер. Останнє, звісно ж, може тільки спонукати до подальшої дослідницької уваги до наукового спадку двох видатних представників наукової думки з позиції продовження його вивчення в межах сучасної української історіографії.

Література

1. Burckhardt J. *Considérations sur l'histoire universelle*. Traduit de l'allemand par Sven Stelling-Michaud, Paris, Edition Allia, 2001. 59 p.
2. Burckhardt J. *Fragments historiques*. Traduit de l'allemand par Maurice Chevallier, Geneve, Librairie Droz. 1965. 272 p.
3. Burckhardt J. *La civilisation en Italie au temps de la Renaissance*. Tome I. Trad. de M. Schmitt. Paris, Librairie Plon, 1906. 388 p.
4. Meinecke F. Jacob Burckhardt, *Weltgeschichtliche Betrachtungen*. Rezenie. *Historische Zeitschrift*. 1906. № 97. P. 557–562.
5. Tonella D. Jacob Burckhardt: l'historien suisse le plus renommé au monde. 2018. URL: <https://blog.nationalmuseum.ch/fr/2018/05/jacob-burckhardt-lhistorien-suisse-le-plus-renomme-au-monde/> (дата звернення: 08.12.2024).
6. Вебер М. *Протестантська етика і дух капіталізму*. Пер. з нім. О. Погорілий. Київ : Основи, 1994. 273 с.
7. Марчук В. П., Марчук Г. В. *Історія політичних і правових вчень*. Київ : Видавничий дім «Персонал», 2009, 480 с.
8. Лавринович О. В., Журавльов Д. В., Коротюк О., Фоменко А. Є., Чижмарь Ю. В. *Історія політичних і правових вчень. Від стародавніх часів до XVII століття*. Київ, 2021. 238 с.
9. Погорілий О. Макс Вебер і його класична праця / Вебер М. *Протестантська етика і дух капіталізму*. Пер. з нім. О. Погорілий. Київ : Основи. 1994. С. 3–18.

References

1. Burckhardt, J. (2001). *Considérations sur l'histoire universelle*. Traduit de l'allemand par Sven Stelling-Michaud, Paris, Edition Allia. 59 p. [in French].
2. Burckhardt, J. (1965). *Fragments historiques*. Traduit de l'allemand par Maurice Chevallier, Geneve, Librairie Droz. 272 p. [in French].
3. Burckhardt, J. (1906). *La civilisation en Italie au temps de la Renaissance*. Tome I. Trad. de M. Schmitt. Paris, Librairie Plon. 388 p. [in French].
4. Meinecke F. (1906). Jacob Burckhardt, *Weltgeschichtliche Betrachtungen*. Rezenie. *Historische Zeitschrift*. № 97. P. 557–562 [in German].
5. Tonella, D. (2018). Jacob Burckhardt: l'historien suisse le plus renommé au monde. 2018. Retrieved from: <https://blog.nationalmuseum.ch/fr/2018/05/jacob-burckhardt-lhistorien-suisse-le-plus-renomme-au-monde/> (дата звернення: 08.12.2024) [in French].
6. Veber, M. (1994). *Protestantska etika i duh kapitalizmu [Protestant ethics and the spirit of capitalism]*. Per. z nim. O. Pogorilij. Kyiv: Osнови. 273 p. [in Ukrainian].
7. Marchuk, V.P., & Marchuk, G.V. (2009). *IstorIya polItichnih I pravovih vchen [History of political and legal doctrines]*. Kyiv: Vidavnichiy dim "Personal". 480 p. [in Ukrainian].

8. Lavrinovich, O.V., Zhuravlov, D.V, Korotyuk, O., Fomenko, A.E., & Chizhmar, Yu.V. (2021). *IstorIya polItichnih I pravovih vchen. Vid starodavnIh chasIv do XVII stolIttya [History of political and legal doctrines. From ancient times to the 17th century]*. Kyiv. 238 p. [in Ukrainian].

9. Pogorilij, O. (1994). Maks Veber i jogo klasichna pracya [Max Weber and his classic work]. Veber M. Protestantska etika i duh kapitalizmu. Per. z nim. O. Pogorilij. Kyiv: Osnovi. P. 3–18 [in Ukrainian].

Наукове видання

**Центральноукраїнський вісник права
та публічного управління**

**Central Ukrainian Journal of Law
and Public Management**

Випуск 4 (8), 2024

Issue 4 (8), 2024

Коректор І. М. Чудеснова

Комп'ютерне верстання Ю. В. Ковальчук

Підписано до друку 25.12.2024 р.

Формат 60×84/8. Гарнітура Times New Roman.

Папір офсет. Цифровий друк. Ум. друк. арк. 10,23. Зам. № 0125/084

Наклад 100 прим.

Надруковано: Видавничий дім «Гельветика»

65101, Україна, м. Одеса, вул. Інглезі, 6/1

Телефони: +38 (095) 934 48 28, +38 (097) 723 06 08

E-mail: mailbox@helvetica.ua

Свідоцтво суб'єкта видавничої справи

ДК № 7623 від 22.06.2022 р.